

63.3(ЧУКР)722
ст Д,30

П. М. ДЕМИДЕНКО

**ЗАГІН
НЕСКОРЕНИХ**

50 в.

«ПРОМІНЬ»

П. М. ДЕМИДЕНКО

ЗАГІН НЕСКОРЕНИХ

ДОКУМЕНТАЛЬНА РОЗПОВІДЬ
ПРО КРИВОРІЗЬКЕ
МОЛОДІЖНЕ ПІДПІЛЛЯ

30909/2

Криворізька
міська центральна бібліотека
БІБЛІОТЕКА
ДЛЯ ДИТЕЙ 3-88

ДНІПРОПЕТРОВСЬК
«ПРОМІНЬ»
1987

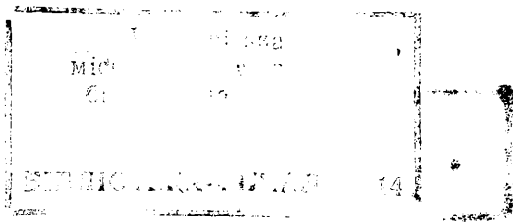
ББК63.3(2Ук) 722.5

Д-30

Автор документального повествования, бывший подпольщик, рассказывает о боевых действиях, мужестве и самоотверженности участников комсомольско-молодежной подпольной патриотической группы «Держинец», действовавшей на Криворожье в годы Великой Отечественной войны. Книга рассчитана на массового читателя.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

науковий співробітник партархіву
Дніпропетровського обкому Компартії України
Т. П. МАРТИНОВА,
член спілки журналістів СРСР
Р. М. СУВОРОВ.

Д 0505030202-056 3-87
М219(04)-87

© Видавництво «Промінь», 1987.

Щоразу, прокидаючись рано-вранці, я бачив, як з-за широких придніпровських степів виринало червонощоче сонце. Його ласкаві промені заглядали і в приземкуваті вікна нашого будинку.

Відчувши на собі грайливий ніжний дотик світла, я мерщій схоплювався, вмивався холодною, з-під крана водою, наспіх снідав і кулею летів до школи. А вона, як рідна мати, розкривала нам свої обійми, дарувала знання, вчила жити, мріяти...

Коли шкільну тишу розривав останній дзвінок, ми веселою юрбою висипали на вулицю, мандрували по території рудника імені Дзержинського, милувалися його новобудовами, довго простоювали біля красуні шахти «Гігант».

І раптом: війна! Це страхітливе слово пронеслось літнім ранком над рідним містом, підняло всіх жителів на ноги, передавалось з уст в уста.

Тим часом на західному кордоні вже йшли запеклі бої з фашистськими полчищами, гинули люди, горіла земля.

Незабаром відгомін війни докотився і до Кривого Рога. Фронт наближався. Наші війська, знесилені в безперервних боях з ворогом, відходили на схід, залишаючи міста і села. Пекучий біль розривав серце. Та люди вірили, що воїни обов'язково повернуться назад, за все відплатять фашистським бузувірам!

Настав день, коли з рудників почали вивозити обладнання. Вночі лунали глухі вибухи: сапери підривали шахти.

Млосно було на душі. Навіть схід сонця вже не радував, як у щасливі мирні дні. Похмурі, мовчазні, простоювали ми на дорозі, проводжаючи очима колони наших військ. А коли вони зникали за обрієм, нас охоплював страх за завтрашній день.

Знесилені від пережитого за день, ми мовчки чвалали додому, ніби по вимерлому місту.

...Переступивши поріг будинку, я ледве дістався до ліжка: нили ноги, розвалювалася голова. Уткнувшись у подушку, так і застиг у незручній позі.

— Роздягнись, Петре,— почув я голос старшого брата Івана. Прикутий хворобою до ліжка, він, звичайно, нічого не бачив, що діялось навкруги, але знав про все зі зведень Радінформбюро і боляче переживав.

Останнім часом його важко було впізнати: змарнів, зблід. Лише очі горіли негасимим вогнем. Скільки в них гніву й ненависті до ворога! Глянув би тепер хтось із шкільних друзів на брата — ніколи б не повірив, що перед ним Іван Демиденко, колись енергійний і життєрадісний юнак.

...Пам'ятаю 1939 рік. Брат, трохи збуджений, прийшов пізно ввечері додому. В руці тримав згорнутий у трубку атестат зрілості.

— Вставай, Петрику, чого спиш,— ще з порога завівся Іван.— Брат з відзнакою екзамени на зрілість витримав, дорослою людиною став, а ти й не поздоровляєш!

— Та увесь вечір тебе чекаємо, щоб поздоровити, щастя побажати, а ти...— кажу, підвівшись з ліжка. Тут же міцно обійняв брата, побажав йому успіхів, а потім вже вручив подарунок — вишиту сорочку.

Мати теж встала. Підійшла до Івана, піднялася навшпиньки і поцілувала.

— Нехай щастить тобі, синку.— І відійшла, витираючи сльози.

Іван не чекав такого сюрпризу: стояв посеред кімнати розгублений, не знаючи, що сказати. Потім підійшов до нас, схвильовано обійняв обох разом.

— Спасибі, рідні мої. Ніколи не забуду цього...

Так ми й стояли всі мовчки: радісні, щасливі, горді.

— Куди ж тепер думаєш? — це я до брата.

— У Київ, Петрику, в університет.

— І Люда з тобою?

— Ні, хлопче. Вона — в Ленінград.

— То як же це буде, синку? — втрутилася мати.— Я люблю її як рідну дочку, а ти відпускаєш світ за очі.

— Нічого, мамо. Все буде гаразд. Я Люді вірю.

Того ж літа Івана прийняли до університету, а вже взимку його, першокурсника, призвали до лав Радянської Армії.

«Коли фашисти нахабніють,— писав брат у листі,— їх треба бити. А науку, Петрику, потім осилю».

Спершу Іван «осилив» танка. Як він радів, що став танкістом! «Ти й не уявляєш, братику, яка це грізна машина! — писав він перед війною.— Хай тільки сунуться гітлерівці, хребта скоро виправимо».

Та не судилося Івану «виправити хребта» ворогові. В липні 1941-го брата мого було тяжко поранено. Проходили дні, місяці, змінювалися номери госпіталів, а рани його все ятривалися.

Дали місячну відпустку.

— Вдома долікуешся,— сказав на прощання лікар.

Знову госпіталь, перев'язки — і ніякого полегшення.

Довелося вдома надовго злягти в ліжку.

І ось тепер, немічний, вбитий горем, але сповнений рішучості боротися з ворогом, він до болю стискав лангетку, що мов кігтями вчепилася в понівечену руку. Боліли й ноги.

Брат згадав дитинство. Нелегким воно було. Помер батько, і він, Іван, став главою сім'ї. Мати ніде не працювала. Бо вдома трое дітей, трое школярів. І треба було наварити їсти, всіх обіпрати, облатати.

Іван у цей час навчався в десятому класі. Вчився він на відмінно. Був секретарем комсомольської організації школи № 26. А вечорами підробляв. Треба ж на щось утримувати сім'ю. Тому, бувало, приїде зі школи, повчить уроки і біжить в якусь організацію виконувати художні замовлення (брат добре малював). А у вихідні цілий день пропадав на роботі. Важко було йому — вчитись на відмінно і заробляти гроші. Одержавши заробітну плату, Іван усю її віддавав мамі.

— Візьміть, мамо, гроші,— говорив він.— Купуйте вугілля, хліб, цукор...

Інколи Івану доводилось оформляти різні стенди на Криворізькому металургійному заводі. Попрацювавши там, приходив додому в чудовому настрої.

— Якби ви бачили, скільки на заводі механізмів, різних машин. Щоб управляти ними, треба знати математику, фізику, хімію, креслення. Отож, Петре і Варю,— звертався він до мене й сестри,— вчіть, як слід, усі предмети в школі. Вони вам знадобляться в житті.

Далі Іван розповідав, що завод успішно справляється з планами по виробництву сталі, чавуну і що підприємство будуть розширювати. Розповідав з запалом. Біля нас сиділа й мама. Прислухалась до розмови, думала...

— Як би хотілося мені,— говорила вона,— щоб ви, діти, закінчивши десять класів, поступили в інститути. Ех, був би батько живим... А без нього тяжко вам буде торувати дорогу в життя.

— Нічого, мамо,— підбадьорював Іван.— Ось Петро закінчить вісім класів і не байдикуватиме під час канікул, а піде працювати. Гроші, як і я, приноситьиме вам. А Варя допомагатиме по господарству. Будемо якимось викручуватись. І не турбуйтеся, десятий клас закінчимо обов'язково.

Мама крізь сльози посміхалась. Приємно було їй від слів, сказаних старшим сином.

І ось тепер він лежить, прикутий до ліжка.

— Тяжко мені, брате. Ой, як тяжко!..— тихо стогнав Іван.

...Густі, непроглядні сутінки насувалися на місто, а з ними і підступний ворог. Ніде ні вогника. Все завмерло, ніби перед бурею.

«НОВИЙ ПОРЯДОК»

Вранці 14 серпня 1941 року фашисти вдерлися в Кривий Ріг. Всюди лунали вибухи гранат, тріщали кулемети й автомати, сипалося з вікон скло. Залишаючи на головних вулицях дозори, ворог обережно сунувся в центр.

Ось з-за рогу з'явилась приземкувата сталева потвора з хрестами на боках. Вона несамовито загарчала, заскреготіла гусеницями по бруківці і враз застигла на місці, вишукуючи жертву. Хобот

гармати опустився вниз, колихнувся вбік і викинув сніп смертоносного вогню. Потім другий, третій...

Вулицю заволокло густим димом. І хоч у цей час у серпневому небі не було ні хмаринки, сонце здавалось блідим, невиразним.

Коли дим розійшовся, на вулиці вже нікого не було. Тільки біля дороги догорала автомашина, якою група працівників міліції хотіла прорватися на станцію Довгинцеве. Там ще точився запеклий бій. Туди й поспішали гітлерівці.

Прикриваючись бронєю танка, піхотинці ні на крок не відставали від нього. Видно було, що вояки не з хороброго десятка: по-зłodійськи озираючись навкруги, вони палили з автоматів по вікнах, уздовж вулиці, шматували чергами на балконах білизну, квіти, несамовито кричали щось по-своєму.

Виждавши час, ми, п'ятеро хлопців, вилізли з закутка, в якому сховалися, і через двори побігли до лікарні — там тільки що стихли постріли.

Вулиці після бою не впізнати: ніби злива пронеслася над нею. Від гарматної стрілянини осипалось листя з дерев, на тротуарах всюди уламки посуду, штукатурка, бите скло, а проти одного з під'їздів — розчавлена гусеницями дитяча коляска.

Від автомашини ще несло їдким димом, а поряд з нею в різних позах лежало кілька міліціонерів.

Раптом тишу порушив тихий стогін. Він доносився з боку клуні, що стояла віддалік дороги. Наблизившись, ми побачили двох працівників міліції. Стікаючи кров'ю, вони ледь доповзли сюди, а далі не вистачило сил. Так і лежали, чекаючи допомоги або смерті.

Один з міліціонерів, почувши наші кроки, трохи підвівся, пильно подивився на нас і тихо покликав

до себе. Коли ми підійшли до нього, він пошепки сказав:

— Хлоп'ята, хлоп'ята, виручайте... Інакше — кришка...

Роздумувати не було часу. Кожна прогаяна хвилина могла коштувати життя.

— Беремо, хлопці, тільки обережно,— взяв я на себе ініціативу.

— Куди ж їх, Петре,— в лікарню? — запитав Павло Татаринцев.

— Ні! Он у той будинок. У лікарню зараз небезпечно.

Тільки підхопили ми поранених і пройшли не більше десяти кроків, як по вулиці на повній швидкості промчав німецький мотоцикліст з автоматом на грудях. Ми не встигли ні присісти, ні схватись. Так і завмерли на місці.

«Ну, все!» — промайнуло в голові. Але на вулиці ніхто більше не з'явився, а той гітлерівець або ж не помітив, або ж йому було не до нас.

Поки дісталися до будинку, з нас зійшло сім потів. Поранені важко дихали, просили пити. Один міліціонер з лейтенантськими кубиками на петлицях тримався стійко.

— Потерпи, друже, хвилинку,— заспокоював він товариша.— Все буде гаразд!

Павло Татаринцев щосили стукав в одні двері, я — в сусідні. Ніякої відповіді. Нарешті в одній квартирі хтось зашарудів біля дверей.

— Вам кого? — почувся тихий лагідний голос жінки.

— Вас, матінко,— озвався я.

Двері тихо скрипнули, і на порозі з'явилась бабуся. Вона обвела всіх короткозорим поглядом і полегшено зітхнула:

— Ох, і перелякали ж ви мене, синочки. Думала, той супостат вже преться.

— Скоріше впускайте нас, бабусю. З нами поранені. Перев'язку треба негайно зробити! — випаляю єдиним подихом.

— Ой, лишенько ж мое! — заметушилася хазяйка.— Заходьте, водицю зараз зірїю...

Ми обережно провели по вузькому коридору поранених, розмістили їх у першій кімнаті й дали напитись.

Бабуся тим часом розпалила примус, поставила цеберко з водою, а сама підтюпцем прошмигнула повз нас у спальню. Незабаром вона з'явилась з чистим простирадлом у руках.

— Розірвіть, бинти будуть,— наказала старенька.

Хлопці обережно роздягли поранених, а я ножем полосував простирадло.

Доки ми займалися своєю справою, бабуся занесла в кімнату воду і трохи настояної на травах горілки. Взявши з моїх рук шматок простирадла, вона, мов той фокусник, перегорнула його вчетверо, і розрізала.

— А тепер допомагайте.

Ми обережно підтримували пораненого, а бабуся, як справжня медсестра, промивала рану, поверх неї накладала тампон, змочений у горілці, а потім вже міцно стягувала саморобним бинтом. Стежачи весь час за її вправними рухами, відчував інтуїтивно, що ця старенька жінка, очевидно, не один десяток років віддала медицині.

— Пробачте, бабусю, ви, мабуть, раніше медсестрою працювали? — запитую її, коли другий поранений був перенесений у ліжко.

— Працювала, синку, і дуже довго. Ще в громадянську починала.

Вона на мить замислилась, напевно, поринувши в минуле, а потім, щось пригадавши, хутко зникла за дверима. Не минуло й хвилини, а на кухні вже шумів примус, бряжчав посуд.

Ми попрощалися з пораненими, побажали їм доброго здоров'я, пообіцяли ще навідатись.

— Ви вже йдете, синочки? — виглянула з кухні бабуся. — А я хотіла чайком почастувати.

— Спасибі, бабусю, ми вже додому, а пораненим не завадить! — за всіх відповів Павло Татаринцев.

Перейти вулицю одразу всім не вдалося: нескінченні колони військ, техніки, на перехресті — патрулі. Довелося по одному перебігати.

Пробираючись городами, густою і високою кукурудзою, картоплею, вишневими садками, на одній вулиці побачили багато жінок, які заливались сльозами. Ми підійшли до гурту.

Дванадцять підлітків лежали на гарячій землі, серед них п'ять дівчаток — років десяти-одинадцяти. Сонце пекло нестерпно. На небі — ні хмаринки. Безвітряно. Таким був день 14 серпня 1941 року.

Один хлопчик, років десяти (в нього з руки капала кров), тремтячим голосом розповідав:

— Ми зібралися йти до школи за зошитами. Раптом назустріч нам біжить танк. Він став, перегородивши шлях. З танку вискочили два гітлерівці. Один з великим наганом, другий — з малим. Ми збилися біля високого тину. Один гітлерівець питає: «Де хлібозавод?». Ми мовчимо. Тоді вивів з гурту Володю і те ж саме запитав. Володя глянув у бік металургійного заводу, де розташований хлібозавод, і сказав: «Я шляху до хлібозаводу не знаю». Тоді гітлерівець як закричить: «Більшовики!» — і почав стріляти по нас. Я впав.

Скільки лежав — не пам'ятаю. Підвівся. Танка вже не було...

Приголомшені побаченим, довго ще петляли ми, мов ті загнані зайці, різними завулками, поки, нарешті, дісталися додому.

— Зустрінемося у нашому садочку, коли стемніє,— навздогін гукнув я товаришам.

Тільки переступив поріг свого будинку, як на мене накинулась мати:

— І де тебе носить, Петре? Хто в такий час тиняється по місту?

— Допомагали нашим пораненим. Не вмирати ж їм на вулиці,— виправдовувався я.

— А якби фашисти побачили, тоді б що?

— Постріляли б разом з ними.

— Ой, Петре, Петре, плаче по тобі твоя доленька. Пропадеш ні за що,— зітхнула мати. Але більше не лаяла мене.

Іван мовчки слухав нашу розмову. Потім підвівся з ліжка, окинув мене змовницьким поглядом і спитав:

— Біля лікарні був? Ну що там бачив?

— Багато всього... Тільки від баченого моторошно стає.

— Конкретніше можеш?

Я розповів брату про все, що бачив. Не змовчав і про поранених.

Іван слухав мене уважно, не перебивав.

— Ну що ж, Петрику,— підсумував він,— на перший раз непогано, хоч і ризиковано. Могли б усіх перестріляти.

— Дивись, синку, це тобі не гра у війну. Це справжня війна, так що будь обережним,— напучувала мама.

Заперечувати рідним не можна. Адже вони по своєму праві.

— Може, поїси, Петре, проголодався, мабуть,— порушила мовчанку мама.

Обідав я довго, без апетиту, аби «відбути чергу». Це помітила мати.

— Іж, синку, поки є, бо хотітимеш, та не буде. Німець усіх «нагодує»...

Темніло. Важкі чорні хмари заволокли небо. Гнітюча тиша заповнила вулиці, парки. Тільки де-не-де загавкає собака і, ніби злякавшись власного голосу, замовкне.

Пізно ввечері ми зібралися в саду під розлогим, схиленим до землі, гіллям яблуні. Крім Павла Таринцева та Петра Санжаровського, прийшли Надя і Валя Бузько. Розмовляли пошепки, щоб не привернути увагу сторонніх.

— Друзі! — мовила Валя, повновиди дівчина з великими чорними очима, які блищали немов куточки антрациту.— Сидіти склавши руки нам не до лиця. Адже ми — комсомольці. Павка Корчагін за таких обставин боровся.

— Боротимемось і ми, Валю,— сказав Павло,— але тут поспішність ні до чого. Обдумати все треба.

Розходилися пізно, з важким тягарем на серці. Боляче було дивитися на місто, окуповане гітлерівцями. Лише кілька тижнів тому над Кривим Рогом здіймались заграви бесемерівського цеху, гули шахти з зірками на копрах, постукували на стиках рейок трамваї, ходили парами по вулицях і скверах хлопці й дівчата.

Провівши товаришів, я тихо зайшов до будинку. У темряві роздягся — і на своє ліжко.

— Прийшов? — пошепки спитав Іван, щоб не розбудити матір.

— Сам бачиш.

— Куди ж тебе знову носило?

— У саду сиділи. Радились.

— І що ж вирішили?

— Боротись, Іване.

— Про це, Петре, і я думаю, та рани затримують. От би вилікуватись скоріше, тоді б — і за справу! А самі поки що нічого не затівайте, бо ще дров наламаєте.

У наступні дні ми були свідками жахливих подій. На околиці Кривого Рога на одній з вузьких вулиць зупинилась німецька похідна кухня. Солдати пішли нищпорити по дворах, шукаючи продукти. На городі однієї літньої жінки вони почали копати картоплю. Восьмидесятирічна господарка, вгледівши гітлерівців, почала соромити їх за грабіж. Офіцер підійшов до старенької і вдарив її з розмаху по голові. Бабуся впала на сухе бадилля картоплі, обливаючись кров'ю, і прохрипіла: «Бандити ви, а не люди...» На городі старенька й померла.

У сусідньому дворі солдати почали виводити з хліва корову. Жінка з двома маленькими дітками (старшому було років сім) вискочила з хати і перетнула гітлерівцям шлях. Взяла за налігач корову, не даючи її загарбникам. Один солдат дав автоматну чергу по господарці. Жінка мертва впала серед двору.

...Настали важкі тривожні дні. Окупанти вводили свій «новий порядок». З усіх щілин і нір, мов ті гадюки, на світ вилазили злочинці, підкуркульники, дезертири, колишні махновці, петлюрівці, націоналісти різних мастей. Вся ця погань другого ж дня пішла на службу до гітлерівців: одні — поліцаями і перекладачами, інші — в німецькі управи й установи. Запроданці видавали ворогу партійних і радянських працівників, військових, що тимчасово переховувалися в місті, допомагали окупан-

там катувати чесних патріотів, відправляти в рабство до Німеччини хлопців і дівчат.

Не було того дня і ночі, щоб гітлерівці не влаштували облав на людей. Яюсь у неділю оточили базар на Держинці. В облаву потрапило багато громадян, які стікалися з різних кінців міста, аби щось обміняти на їжу і підтримати голодних дітей. В оточенні жандармів та поліцаїв опинився і я. Почалась перевірка документів. Робилося це, звичайно, для виду. Хороші речі окупанти відбирали, а господарів нагороджували стусанами.

Мене виручив від «чорного ворона» низький ріст. Та штурхана від поліцаїв і я одержав.

— Вештаєшся під ногами, сопляк нехрещений! Геть звідси! — крикнув здоровило. І навздогін так піддав прикладом у спину, що я метрів зо два «проорав носом».

Забризканий грязюкою і кров'ю, що текла з розбитого носа, я кинувся навікача з базару.

Так уперше відчув я на власній спині «принадність» гітлерівського «нового порядку».

Та хіба тільки я? Тисячі ні в чому не винних людей піддались нечуваним катуванням. Першийліпший донос без суду і слідства закінчувався стратою. А скільки патріотів розстріляно і вкинуто в шахти тільки за те, що не продалися ворогові, не стали перед ним на коліна!

Смерть злодійкою заглядала в кожний дім, підстерігала з-за рогу, зловісною тінню кружляла над містом, вишукуючи нову жертву. Її кістляві руки враз хапали за горло кожного, хто чинив опір коричневій чумі. А вона, в образі фашиста-ката, намагалась знищити все людське: гідність, честь, ясний розум...

Фашисти не гребували ніякими методами, аби більше пролити крові, перетворити наш народ на

покірних і безмовних рабів. Та їх потуги були даремні: ніхто з чесних людей не пішов на службу до ворога, не продався за тридцять срібників.

Загарбники вирішили скористатися рудними багатствами Кривбасу. На всіх видних місцях вони порозклеювали оголошення, закликаючи гірників приступити до відбудови шахт. Спочатку гітлерівці нікого не примушували. Вони обіцяли кожному шахтарю золоті гори. Та на їх приманку ніхто не клюнув. Тоді вони почали загрожувати в'язницею, розстрілом — ті ж результати. Для остраху окупанти розстріляли кількох активних гірників за «підбурювання», але й смерть не злякала патріотів.

Пізніше з військовополонених були сформовані команди і силоміць доставлені в штреки шахт. Знесилені фізично і не обізнані в гірничій справі, вони не змогли дати бажаних для гітлерівців результатів. Шахти для більшості з них стали братськими могилами...

Боячись радянських людей, окупанти заборонили їм не тільки після комендантської години, а навіть удень ходити по вулицях групами. Тих, хто потрапляв на очі, фашисти арештовували, кидали у в'язниці, а вночі розстрілювали.

Катували людей і за те, що співали радянських пісень. Якось одного осіннього вечора я з трьома товаришами повертався додому. Проминувши обвал шахти № 10, ми почали тихенько наспівувати пісню «Вставай, страна огромная...»

Це було далеко від міста. В глухих вуличках гітлерівці з'являлися рідко, і ми затягнули пісню на повні груди. Вона так захопила нас, що ми й не помітили, як вийшли на шосейну дорогу проти двоповерхового будинку. В ньому, на наше лихо, зупинились фашисти. З-за паркана вийшов офіцер

у накинутій на плечі шинелі з пістолетом у руці і загородив нам дорогу.

— Большевіцькі песні пель! — спотвореною російською мовою прогугнявив гітлерівець і кулаком ткнув мені в обличчя. В очах замерехтіли тисячі вогників, ноги підкосилися, і я покотився в кювет. Дісталось й моїм друзям.

Піднявшись, ми з такою ненавистю подивились на гітлерівця, що він, озираючись, позадував до паркана. Звідти до нього поспішили два здоровенних солдати зі свастикою на рукавах. Відчувши підтримку, офіцер посміливішав і несамовито гукнув:

— Пошоль вон, руській свінья!

Він тупотів ногами, бризкав слиною, вигукував якісь незрозумілі нам слова.

— Пуф, пуф, мальтшік. Шнель нах гауз! — заревів один солдат.

Спочатку ми задкували, а коли відстань між нами збільшилась, кинулися навтікача. Бігли бур'янами, часто провалювалися в якісь ями, схоплювалися і знову, не оглядаючись, бігли, поки, нарешті, не опинились у якомусь темному закутку.

Від переляку і швидкого бігу перехоплювало подих, підкошувалися ноги, все тіло трясло, наче в лихоманці. Та ось, ніби змовившись, ми мимоволі опустили на сиру землю, щоб трохи перевести дух.

— Цього їм, гадам, ніколи не простимо! — за всіх сказав Микола Кожакін. — Вони дознущаються, прийде і на них погибель!

А події назрівали.

* * *

Кістлява рука голоду почала стискувати місто: не стало хліба, картоплі, жирів і навіть води. Ін-

коли було страшно за наступний день: чи вистачить сили протягти до ранку?

На нашій Третій Пролетарській вулиці жив Іван Барвінський. Злигодні заповнили всі закутки, гриміли пустим посудом. Ходив Іван, зігнутий журбою мало не до землі, в пошуках якої-небудь їжі. Боявся цілими днями додому завернути: там завжди чекали голодні діти. Варто лише відкрити двері, як вони обліплювали його з усіх боків, благаючи:

— Таточку, рідний! Хоч картоплинку, хоч крихітку хліба!..

А де їх візьмеш?..

І ось п'ятнадцятирічний Петрик Барвінський вирішив допомогти сім'ї. «Або помру, або принесу хоч трохи продуктів», — сказав він матері, збираючись у дорогу.

Узяв деякі дитячі речі й пішов у село. Разом з Петриком помандрували Василь Шевельов і Петро Чернігів.

Хмари в цей день пливли так низько над землею, що, здавалось, ось-ось зачепляться за труби металургійного заводу. Шляхи розвезло: ні пройти ні проїхати. Та це не лякало хлоп'ят. Страшнішим за все був голод. Він гнав їх з рідної домівки, примушував місити одерев'янілими ногами грязюку, тремтіти від пронизливого холоду.

Проминули металургійний завод і Зелене містечко, а в селі, що й понині носить ім'я Рози Люксембург, напоролись на жандармів-карателів. П'яні гітлерівці, як ті шакали, накинулись на хлопців. В одному з будинків фашисти влаштували їм суд і розправу, звинувачуючи хлоп'ят у зв'язках з бандитами.

— Зізнайтесь, червоні виродки, де ваша згряя, хто нею керує, скільки в ній бандитів, і — скатертю дорога. Ще й хліба на дорогу дамо.

— Ми не бандити і нічого про них не знаємо,— в один голос твердили підлітки.

Першим допитували Петра Барвінського. Повільно, розтягуючи насолоду, огрядний кат з засуканими рукавами заганяв Петрику під нігті розпечені голки. Його вирачені, налиті кров'ю очі люто дивилися на хлопця, який корчився від нестерпного болю.

— Зізнаєшся, виродку?! — лютував фашист.

І знову продовжував сеанс катування.

Спочатку виколов Петрикові одне око, потім друге, вганяв багнет у груди, різав тупим ножем дитячі пальці. І все повторював:

— Зізнайся!

Такі ж муки перенесли Василь Шевельов і Петро Чернігів.

Майже цілий день домагались фашисти зізнання. Перепробували всі свої звірячі методи катування, та нічого з цього не вийшло. А надвечір напівживих хлоп'ят виволокли за двір і розстріляли над ямою, яка до половини вже була заповнена трупами.

Три дні чекали рідні своїх маленьких годувальників. Матері виходили на шлях, вдивляючись у сіру далину...

Різні догадки лізли в голову, все передумали батьки про своїх дітей, але ніхто не міг навіть уявити собі жахливу правду.

На четвертий день мати Петра Барвінського, ледь переставляючи ноги, сама вирушила на розшуки дітей. Дві доби місила вона грязюку, блукаючи від села до села, і все даремно. Ніхто не бачив і не чув про хлопців.

— Куди мандруєш, дочко? — запитав якийсь дідок, коли Барвінська в одному хуторі попросилась

переночувати.— Що за лихо примусило тебе йти в таку непогоду?

Жінка розповіла про своє нещастя. І тоді господар повідав усе, що знав. Почав здалеку: як прибули на хутір карателі, як зайняли дім, а його самого вигнали на горище. П'ять днів спостерігав він через невеличку щілину (бодай не бачити), як фашисти катували людей, як трое хлоп'ят мужньо переносили муки.

— Петрику, синочку мій любий! — тільки й вистачило в жінки духу. А потім Барвінська знепритомніла. Коли вона відкрила очі й важко зітхнула, дідусь зрадів:

— Жива, слава богу...

Він підмостив їй під голову якусь одежину. Потім, присівши біля вбитої горем жінки, втішав її, як міг:

— Що вдієш, дочко, хіба вони, супостати, тільки твого сина вбили? Днями тут через наш хутір проходили три дівчинки. Років по дванадцять їм було. І ось старший з карателів організував за ними погоню. Двох наздогнали і зразу ж розстріляли, а третя вскочила непомітно в наш двір і сховалась в яслах, біля корови, накрившись сіном. Там пролежала вона до вечора. А коли стемніло, ми нагодували її й відправили манівцями додому.

Розповідь дідуся дуже вплинула на жінку.

Барвінська піднялась, попрощалася.

— Куди ти підеш у таку темінь? — сказав господар.— Хочеш нарватись на тих убивць? Нікуди я тебе не пущу. Переночуєш, а потім вже — з богом.

Жінка зупинилась біля самих дверей, трохи постояла і мовчки повернулася назад.

— Нема чого поспішати на той світ, встигнемо. Он бери яку-небудь одежину під голову та й відпочивай, а я до корівки схожу, попораюся.

Знесилена горем і голодом, Барвінська вже дрімала, коли зайшов у хату господар.

— Трохи підкріпимося, молодице. Сусіди ось картоплі зварили, огірки є.

Вечеряли мовчки. Коли закінчили, Барвінська тихо запитала дідуся.

— Де вони?

Господар мовчки натягнув на себе якусь свитину, вивів жінку за двір і показав закидану хмизом яму.

— Ось тут, бідолахи, сплять вічним сном...

Лише другого дня пізно ввечері рідні Петрика Барвінського і Васі Шевельова приїхали забрати тіла закатованих дітей. Розкрили яму, а там десятки вбитих людей. Вони були такі понівечені, що батьки своїх дітей пізнали тільки по одягу.

...Темні осінні ночі змінилися похмурими холодними днями. Тепер вже не тільки голод, а й холод давався взнаки. Теплий одяг німці давно конфіскували. Паливо теж прибрали до рук. А міські жителі конали в холодних квартирах, не знаходячи собі місця.

Одного разу по місту пройшов слух, що нібито за металургійним заводом, біля Зеленого містечка, там, де до війни зсипали шлак, на дні штучного озера є невеличкі шматочки коксу. Туди потяглись усі: одні — з тачками і кошиками, інші — з мішками і цеберками, аби тільки не прогавити дорогоцінне паливо. З собою брали і риболовні сачки, якими вилувлювали з мулу майже непридатний кокс.

Дехто навіть пірнав у холодну брудну воду, щоб дістати з дна жалюгідну пригорщу перегорілої жу-желиці.

Спочатку німці потішалися цим видовиськом, а потім раптом заборонили і цей «промисел». Чого доброго ще зброю знайдуть! Кількох неслухняних жандарми розстріляли прямо в озері, інших кинули у в'язницю.

Жорстокість, звірячий садизм фашистів не мали меж. Свої невдачі й злість окупанти виміщували на сім'ях воїнів і командирів Радянської Армії. Жінок катували, гвалтували, розлучали з дітьми, а потім під конвоєм відправляли в рабство до Німеччини. Залишеним напризволяще сиротам була одна дорога: чіпляти за спину торбину і просити милостиню... Ось цей звірячий бандитизм фашисти і називали «новим порядком».

На одній стіні висіли листівки про «волю», «визволення», які нібито принесли німці, а поряд — наказ коменданта міста, де кожен рядок закінчувався одними і тими ж словами: «розстріл», «смерть».

В окупованому Кривому Розі німці відкрили міську управу, біржу праці (по вулиці імені Глінки, будинок № 15), жандармерію, поліцію. Прибули з Берліна працівники контори по відбудові шахт і заводів «Герман Герінг-верке».

На парканах і будинках з'явилися сотні афіш, наказів, розпоряджень. Так, комендант міста наказував усім мешканцям Кривого Рога від 14 до 60 років зареєструватись на біржі праці. Хто не пройде реєстрацію, буде заточений у концтабір.

Введено було комендантську годину. Людей, які з'являлися у цей час на вулицях міста, розстрілювали. Вдень дозволялось ходити тільки по двоє, третього розстрілювали на місці. Тож вулиці й опустіли. Криворіжці боялись показуватись на очі фашистам. Не видно було перехожих і на проспекті імені Карла Маркса. Проспект славний

своєю історією. Тут до революції проходили робітничі маніфестації, а перед війною відбувались паради, огляди піонерських дружин. Звідси, карбуючи крок, вирушали на фронт частини Радянської Армії.

Центральну магістраль — серце Кривого Рога — прикрашали триповерховий будинок міської газети «Червоний гірник», головпоштамт, красень-кінотеатр з охайним сквером, який виходив на вулицю імені Леніна. Тут же, на проспекті, знаходилися банк, бібліотеки — дитяча і для дорослих...

І ось проспект топчуть чужинці. Колонами проходить німецька піхота, горланячи: «Дойчланд, Дойчланд — юбер алес!» («Німеччина, Німеччина — над усе!»), гуркочуть танки. Вечорами по темному проспекту прогулювались німецькі вояки. А вночі роздавались постріли. Вранці під'їжджала підвода. Солдати підбирали мертві тіла і відвозили їх до кар'єру.

Мешканці міста повинні були здати властям зброю, радіоприймачі, інакше — смерть. Уся сім'я могла бути знищена, а будинок спалений, якщо в ньому лікуватимуть воїнів або командирів Радянської Армії. За переховування партизан — розстріл господаря і заложників, взятих з різних сімей.

Всім комуністам наказувалося взятися на облік.

Євреї повинні були носити на рукаві пов'язку з шестикутною зіркою. Одного осіннього дня гітлерівці зібрали їх і погнали до шахти імені Валявко. Поставили кулемети. Людей роздягали і групами підганяли до сорокаметрового ствола шахти. Тут же з кулеметів розстрілювали їх. Багатьох фашисти кинули в ствол живими або пораненими. Одяг солдати в'язали в тюки й відвозили в концтабори, де видавали його як спецформу військо-

вополоненим. Серед розстріляних були малі й грудні діти.

Гітлерівці вбивали радянських людей у кар'єрах, шурфах, балках. Трупам присипали сіллю, через це мешканці міста й не мали її. Цим скористались фашистські прихвосні. Сіль, перемішану з людською кров'ю, поліцаї виносили на центральний базар і намагались продавати. Та її ніхто не купував. Люди мучились без солі.

Дружини і родичі поліцаїв шукали на базарі покупців на закривавлені піджаки, штани, сорочки, спідниці, котрі вони познімали з розстріляних фашистами військовополонених і радянських активістів.

На вулицях з'явилися шибениці.

Галасували фашисти про «культуру», яку наче-то принесли вони з Європи. Навіть робили вигляд, що мають намір відкрити драматичний театр. А в той час у фойє і в залі для глядачів Будинку культури рудника імені Дзержинського влаштували конюшню. І це називалось «культурою по-європейськи».

«Піклувались» гітлерівці й про благоустрій, озеленення міста — на десятий день після свого приходу зняли трамвайні колії, швидко вирубали на паливо всі зелені насадження.

А взяти бібліотеки. Окупанти грабували і знищували їх. У приміщенні Криворізького педагогічного інституту вони організували кухню для всього гарнізону, а печі опалювали книгами. Далекі предки фашистів — пси-лицарі — й ті не доходили до такого варварства і жорстокості, як ці «цивілізовані» стерв'ятники.

У перші місяці свого «хазяйнування» окупанти зробили спробу відкрити школи. В них почалося навчання учнів. А потім школи закрили. Чому? Комендант міста казав, що гауляйтер окупованої

України Кох у своїй промові в Ровно заявив: «Мета нашої роботи — примусити українців працювати на Німеччину». Кох наказував також усіх непокірних вішати. «Краще,— говорив він,— повісити на 100 чоловік більше, ніж на одного менше».

Фашисти знущалися не тільки з мирного населення. Вони з презирством ставилися і до своїх союзників: румун, мадьяр, італійців, які часто відмовлялися воювати проти Радянської країни, масами здавалися в полон.

Щоб приховати свої поразки, гітлерівці силою згаляли людей на мітинги, де брехали, що не сьогодні-завтра Москва буде взята, а Радянська Армія вже розбита. На одному з таких мітингів у театрі «Кривбас» голова міської управи нахвалювався:

— Доблесні німецькі війська вже біля стін Москви, фюрер у день більшовицької революції прийматиме парад на Красній площі. Совети голодні, без боеприпасів і довго не витримають...

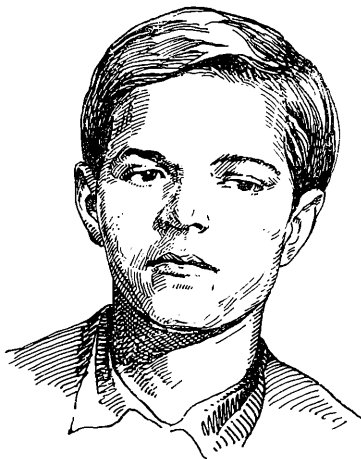
Та раптом з залу хтось обірвав німецького лакея:

— Ще б пак, Совети голодні, без боеприпасів, а ситі німці драпають від них.

Мітинг враз закрили. Поліцаї почали шукати «червоного агента». Та люди не видали сміливця.

ДВІ ЖАХЛИВІ ДОБИ

У кінці серпня 1941 року німецько-фашистські війська підійшли до Дніпра. Зав'язалися жорстокі бої за місто Запоріжжя. Біля Кривого Рога гітлерівці відкрили три польових аеродроми. З цих аеродромів фашистські літаки злітали бомбардувати лінію фронту і місто Запоріжжя. На схід особли-

Іван Демиденко

во вночі противник підтягував військову техніку. Крім цього, фашистське командування, готуючись до форсування Дніпра, перевозило на машинах великі човни. В кожен човен могли сісти 20—25 гітлерівських солдат з автоматами і гвинтівками.

Іван Демиденко (а ми його вже обрали командиром нашої групи) дав нам, комсомольцям, завдання: сидіти понад центральним шляхом і рахувати

машини, танки, бронетранспортери, які рухалися через Кривий Ріг на схід. Бійці групи — Валя Бузько, брати Георгій та Микола Қожакіни, Павло Татаринцев, Леонід Студентов, а разом з ними і я, замаскувавшись у лісозмузі, день і ніч спостерігали за фашистським транспортом. Ми дізнались, що німці розвантажили в степу понад сотню човнів і замаскували їх гіллям. Крім цього, в лісосмугах ми нарахували більше двохсот німецьких танків. Вони, як і човни, теж були добре замасковані — вкриті кольоровими брезентами. Так що радянським льотчикам важко було їх виявити. На танки німці ще накидали бадилля кукурудзи, соняшнику, соломучи...

Коли про все це ми доповіли Іванові, він запитав:

— Біля човнів є охорона?

Хлопці відповіли:

— Охорони немає.

— Тоді вам, хлопці, бойове завдання. Треба знищити човни,— звертаючись до братів Кожакіних, Павла Татаринцева та Віктора Гемса,— сказав Іван.

Підпільники роздобули бензину, щоб облили ним човни, а потім підпалити їх. Вночі вирушили в степ. Але виконати завдання не змогли. Цієї ночі уже була виставлена охорона. Гітлерівці обстріляли хлопців. Але, на щастя, нікого не поранило.

Після цього Іван прийняв рішення послати через лінію фронту зв'язкового з завданням розповісти командуванню Радянської Армії про фашистські аеродроми біля Кривого Рога, місця вивантаження човнів, розташування замаскованих німецьких танків і ворожої піхоти, про звірства окупантів у місті гірників.

Перейти лінію фронту дав згоду поранений радянський офіцер, якого ми, підпільники, лікували. Моя мама годувала його, прала білизну, а сестри Надя і Валя Бузько перев'язували рани. Наш підопічний назвався Василем.

Одного разу мене покликав брат.

— Василю треба показати дорогу до фронту,— тихо сказав він.— Ти допоможи йому... Тільки дивись, щоб не дізнались фашистські прихвосні.

Я все зрозумів: конспірація. До неї в умовах жорстокого терору треба було звикати і вміло користуватися.

Іван, хоч і був прикутий хворобою до ліжка, але знаходив сили, щоб керувати нами, юними патріотами. Павло Татаринцев, Валя та Надя Бузько, брати Кожакіни, Віктор Гемс вже виконали не одне його доручення. Одне з доручень одержав і я — роздобути патронів для пістолета, яким був озброєний офіцер. Я пішов у бік радгоспу «Черво-

ний шахтар». Там, у степу, за кілька кілометрів від села Мар'янівки, 13 і 14 серпня 1941 року точилися запеклі бої між гітлерівцями і радянськими воїнами. На полі бою залишилось багато військової техніки, брочок. Чорніли обгорілі німецькі танки і бронетранспортери, бігали перелякані коні. Тут і назбирав я патронів до пістолета. Через місто з патронами йти було дуже ризиковано. Тому пробирався глухими вулицями, через городи... Додому дійшов благополучно. Похвалив мене Іван. А потім сказав:

— Патрони ти дістав. А тепер ще виріж з дерева доброго ціпка, щоб на нього, йдучи, міг спиратися Василь.

У нас на подвір'ї росла розкішна акація. Я вирівав дебелу гілку і зняв з неї кору. Палиця стала білою. Приніс і показав її Іванові. Брат сказав:

— Палиця хороша. Але уяви собі, Петре, людину вночі з білим ціпком. Та його ж німецькі вартові здалеку побачать, бо він білітиме в темноті.

Я погодився. Довелось вирізати іншу палицю. І не тільки Василеві, а й собі. Адже будемо йти ночами. На шляху зустрічатимуться рівчаки, яри та балки. І палиця якраз буде доречною.

От ми й готові в дорогу. Перед виходом зайшли до Івана. Він сказав:

— Василю, ви людина військова і добре розумієте, що значать для гітлерівців човни, прифронтові аеродроми й резерв танків у двісті машин і як усе це нашкодить нам. Я вас дуже прошу: передайте командуванню Радянської Армії ці дані.

Попрощавшись, Іван побажав нам щасливої дороги.

Ніч 1 вересня 1941 року (це був понеділок) була дуже темною. Хмари повільно пливли над Кривим

Рогом. Ніде ні вогника. Тільки німецькі ракети часто піднімалися в небо і танули у височині. Пустився дрібний дощик, але йшов він недовго. Тільки трохи зволожив поверхню землі, наситив вологою повітря, зросив листя дерев і траву. Дихати стало легше.

Ми з Василем вийшли з хати й обережно, притискуючись до вологої землі, поповзли через наш горід до вулиці. Я повзу перший з палкою і торбою. Василь — за мною. На весь зріст йти не можна. По вулиці з ліхтариками ходять німецькі вартові.

Доповзли до межі горіда. Ще дужче притиснулись до землі. Висока кукурудза, що росте на краю горіда, нас прикриває. Треба переповзти вулицю. Вона не широка, але для Василя з хворою забинтованою ногою це дуже тяжко. Вартові одійшли від нас, і ми, скориставшись інтервалом, поповзли по вулиці. Благополучно дістались до сусідського города і поповзли між картоплею, буряками, кукурудзою вниз, до балки. А тут — гарбузи. Я ледь переліз через них. А Василь заплутався хворою ногою в огудинні. Довелось мені це довге огудиння розрізати.

Ось і балка, глибока, обривиста. Я ще вдень облюбував місце, де можна спуститися. В балку врізався рівчак, по якому під час дощу стрімко бігла вода. Ми обережно спустилися вниз. Сирість вдарила в обличчя. На дні балки протікав струмок. Це каналізаційна вода з окружної лікарні.

Ми повільно пішли, пробираючись крізь густі зарості очерету і верболозу. У Василя розболілась нога. Бо весь час вона треться об куші та густу траву. Сіли відпочити. Раптом з темноти донеслися якісь приглушені зойки — спочатку жіночий, а потім дитячий. Мені стало страшно.

— Ти чуєш? — питаю Василя.

— Так, чую,— відповів він,— витягуючи із спідньої кишені піджака пістолет. А темінь така, що на відстані двох метрів нічого не видно. Дивимось і нічого не бачимо. Ніби знаходимось на дні колодязя. Обережно розсуваючи кущі, йдемо вперед. Пройшли метрів п'ять — десять, і перед нами відкрилась невелика галявина. На ній лежать у білій блузі жінка і поруч, у світлій сорочечці, хлопчик. Нахилиюсь і припадаю щокою до губів жінки, а потім — хлопчика. Вони теплі. В жінки з грудей біжить кров. Я відчуваю рукою теплу рідину. В хлопчика була закривавлена голівка.

— Ану перевір пульси! — наказав Василь.

Перевірив. Але биття пульсів не відчув. Над тілами іще нагнувся Василь. Піднімаючись, він сказав:

— Бідолашні... Вбиті недавно, бо тіла ще теплі. І вбивця, очевидно, знаходиться десь недалеко. Та де його шукати?

Ми оглянулись навкруги. Чорна пільма вирячила на нас очі.

— Скільки гине наших людей,— з тугою в серці мовив Василь. Нахиливши голови, ми пішли далі. З великими труднощами пробиралися крізь густу чорну пільму днища балки. Мені було страшно і я намагався йти майже впритул з Василем.

І ось ми вийшли з балки в поле. До війни між селищем Держинське і Соцмістом був степ. Там людям виділялись невеличкі клаптики землі, на яких вони саджали картоплю, кукурудзу, соняшник, сорго, дині, кавуни. Із Соцміста на рудник імені Держинського до війни було прокладено колію. 20 червня 1941 року по ній пройшов перший трамвай. Понад цією колією я й намагався вести Василя, щоб не збитися з дороги. Коли на

шляху показала німецька автомашина з пригашеними фарами, ми, звернувши в бік, пішли городами. Василю, як і раніше, йти було дуже важко. Він, хоч і спирався на ціпок, та права поранена нога зачіпалась за стебла соняшнику, кукурудзи, і Василь змушений був через біль часто зупинятися. Я випереджав його і шукав стежку, по якій краще пройти.

Попереду показався густий парк, що біля Соцміста. Туди ми й направились. Тут знову спустились до балки. Я перший скотився вниз, щоб розвідати стежину, а потім допомогти своєму товаришеві. На дні балки текла вода, ріс невисокий рогіз. У воді лежало багато трупів. Я піднявся вгору і розповів про все Василеві.

— Це робота фашистів,— сказав він.

Перейшовши греблю ставка, залягаємо біля шосейної дороги. Нам видно, як рухаються німецькі автомашини, танки, бронетранспортери...

— На Запоріжжя йдуть,— мовив Василь.

Лежимо і думаємо, чи ж проскочимо через дорогу при такій щільності транспорту?

Вирішуємо: я перший побіжу і розвідаю, чи глибокий з другого боку шляху кювет.

Як тільки промчав танк, кидаюсь навкарачках через дорогу. Тільки ступив на обочину, коли ззаду загуркотів інший танк. Стрибаю в кювет. Він глибокий, заріс чагарником. А танки все мчать і мчать. Діждавшись зручного моменту, вилізаю з кювету і знову так же, навкарачках, повертаюсь назад. «А як же Василь з хворою ногою буде перебігати? — думаю, — Як йому допомогти?»

Тільки танк проскочив, ми рушили з місця. Ніби і бігли добре, але не встигли своєчасно перетнути дорогу. Другий танк зрівнявся з нами і дав кулеметну чергу. Кулі засвистіли над головами. Ми

миттю скотилися в кювет. Василь впав на дно, а я навалився на нього та ще й придавив його поранену ногу. Від цього він голосно зойкнув. Лежати довго в кюветі було небезпечно, і ми, вибравшись з нього, направились до великого гаю. Посаджений він був ще в тридцяті роки. Дерев тут високі, крислаті. Такі гаї облясували до війни металургійний завод, очищали повітря від диму.

Не поспішаючи, прямуємо до містечка коксохіміків, а звідти — до Зеленого містечка. Останні кілометри шляху пройшли спокійніше. В Зеленому містечку німців не було. Вони їхали мимо станції Радужна на Апостолово, а потім — на Запоріжжя.

В степу нас застав світанок. На обрії посвітліло. Дивимось, а кукурудза, соняшник стоять, мов скупані, так густо покрила їх роса.

Степ був тихий, величавий і привабливий. Здавалося, що і війни немає, що зараз прокинуться колгоспники і вийдуть, як і раніше, господарями на неозорі поля, і загуркотять над полями трактори, комбайни, зазвучать чарівні мелодії пісень. То ланки змагаються не тільки в праці, а й у виконанні хорошої задушевної пісні. І спориться робота, і сиплеться з бункера комбайна золотавий струмок дорідної пшениці.

Та це тільки мрія. Степом, обходячи шляхи, пробираються, озираючись на всі боки, дві постаті. Одна — висока, друга — нижча. Вони заходять у масиви високої кукурудзи, соняшнику, прямують мимо нескошеного поля пшениці, яка вже, чекаючи косарів, припала до землі.

Одяг наш промок і обважнів від роси. Йти стало важче. До того ж небезпечно вдень рухатись. Ми вибрали місце у вибалку, який густо заріс дикою грушею. Тут вирішили дочекатись вечора.

Я приніс соломі з сусіднього поля, постелив Василеві постіль. Він почав знімати бинти з рани. Вони були мокрі й чорні від землі. Перебинтувавши ногу, Василь ліг на соломі, я примостився біля нього. Так і поснули.

Швидко прогайнув час, і ось вже на обрії з'явилась рожева смуга, за нею ріжок сонця. Поля посвітліли, і нічна темрява сховалася в зелених масивах кукурудзи, соняшнику, в золотавій пшениці.

Після сніданку мені ще дужче захотілося спати. Василь вилив у кружку з фляги останній запас води, і ми по черзі випили її. Потім він сказав:

— От би десь водички роздобути, бо день буде жаркий. Он, бач, яке сонце, ніби димкою окутане. Ніде ні хмарини. Та тільки де її, ту воду, роздобудеш? Близько й села не видно.

Згори донісся сильний гул моторів. Ми глянули на небо. В напрямку Запоріжжя летіли німецькі бомбардувальники. Я нарахував їх понад сорок.

— Прийде час — усі ці літаки знайдуть могилу на нашій землі, — сказав Василь. — А поки що радянським людям треба вистояти.

Крізь листя кущів пробивалися промені сонця. Вони ласкали обличчя, пробігали по руках, одягу, соломі...

А я думав про воду. День і справді видався жарким. Сонце пекло нестерпно. А поранений, виснажений тяжким шляхом командир Радянської Армії без води не може, його рана кривавиться. Це я бачив по бинтах, що все більше червоніли.

— Васю, давай домовимось, як себе будемо вести на випадок, якщо нас виявлять гітлерівці.

— Я вступаю в бій, а ти тихенько зникай і йди додому. Останній патрон мій.

— Це значить дезертувати! — відповів я із злістю.

— А чим же будеш захищатись? — запитав Василь.

— В усякому разі, буду тобі допомагати. А як наступить критична хвилина, то вбий спочатку мене, а потім і себе.

— Ти, Петре, ще не воював, а пропонуєш, щоб я тобі заподіяв смерть.

— Краще смерть, — відповідаю, — ніж потрапити в руки фашистів. Мені полонені розповідали, як жорстоко над ними знущались гітлерівці. Тільки дякуючи щасливому випадку, їм вдалося втекти з полону. Ніж такі знущання, то краще уже раптова смерть.

Швидко зібравшись, відправляюсь шукати воду. Йду полем. Влітку в ці місця учнів нашої школи возили на прополку просапних і збирання врожаю. Везли нас бричками і гарбами. Я бачив, як іздові зупинялись біля колодязів, що були над польовими шляхами. Тоді ми стрибали з бричок на землю, бігли до колодязя і пили прохолодну, джерельну воду. А де ж сьогодні мені її шукати?

Вирішив йти на схід. Десь тут повинен бути колодязь. Заходжу на ділянку кукурудзи і прямую міжряддями. Потім зупинився. Думаю: йти вперед добре, але як повернутися назад до пораненого Василя? Так можна й не знайти його. Вирішую через кожні 100—200 метрів зламувати стебло кукурудзи і нахиляти на те міжряддя, де йду.

Так і дійшов до краю кукурудзяного лану. Переді мною відкрилось поле кавунів, справа виднівся курінь. До куреня не наважуюсь наблизитися, хоч дуже хочеться принести ще й кавуна.

На краю поля, проти того міжряддя, з якого я вийшов, нагортаю бугорок землі й втикаю у нього

букет польових квітів. Це ніби орієнтир. Через баштан не рушив, а обійшов його з лівого боку і ступив на соняшникове поле, а потім через ґрунтівку знову занурився в кукурудзяну хащу. Іду, роблю помітки. Вийшовши з кукурудзи, побачив колодязь, що стояв неподалік від шляху. Високий журавель і прикріплене до нього відро підняли в мене настрій. Я став швидко опускати в колодязь відро. Не дійшло відро ще до води, як з лівого боку показала німецька мотоколонна. Кидаю жердину, на якій приковане відро, і мчусь у кукурудзу. Не встиг відбігти далеко, як мотори уже загарчали біля колодязя.

Фашистів, певно, злякало відро, що хиталось над колодязем. Хтось із них загорланів: «Партизани!»

І почалась стрілянина по кукурудзі. Падаю на землю. А наді мною цілий рій куль пролітає. Кляті фашисти так низько беруть, що, чую, кулі вже аж над спиною дзижчать. Я простяг руки по борозні і ніби вріс у землю. Повен рот чорнозему, пиляка спирає дихання. А фашисти палять і палять, й щохвилини стрілянина частішає. Підходять гітлерівці з крайніх машин і теж у неї включаються. На мене падають скошені кулями кукурудзяні стебла.

Я вмить подумав про Василя. І ще про матір подумав. Випроводжаючи в дорогу, ненька поцілувала мене й сказала: «Повертайся, синку, живим».

Нарешті гітлерівці перестали стріляти. Чую слова перекладача:

— Пий воду. Якщо її партизани отруїли, то зразу помреш.

Почалося брязкотіння відрами, бідонами, флягами. Перед тим, як машини рушили в дорогу, почувлися пістолетні постріли. Солдати поїхали.

Я лежав ще хвилин п'ятнадцять у борозні. Не розумію, що трапилось зі мною. Мене так почало трясти, що не міг нічого з собою зробити. Врешті заспокоївся. Звівся на ноги й підійшов до колодязя. На споришеві лежав мертвий хлопчик років восьми-десяти. Він, очевидно, вештався поблизу, і фашисти перед тим, як брати воду з колодязя, примусили хлопчика її попиту, а потім його, безвинного, розстріляли. Катюги!

Я витяг води, наповнив флягу і пляшку, сам напився. Сів, почав думати, як поховати хлопчика. Але з лівого боку знову побачив одну німецьку машину. Прийшлося повертатися до Василя.

По своїх мітках швидко знайшов наше сховище. Та, наблизившись до кущів, стривожився. Василь спав, тримаючи в правій руці пістолет. А що, якби гітлерівці сюди зайшли? Лиха б не минути.

Не став будити свого товариша. Сів біля нього і сидів, доки він не проснувся.

— Вода! — з дитячою радістю кинувся Василь до фляги і, напившись досхочу, сказав: — Велике спасибі тобі, Петре.

Він міцно потиснув обома руками мою руку. Я дивився на його сяюче обличчя і вирішив поки що не розповідати про свої пригоди.

Василь зніяковіло мовив:

— Мене треба судити трибуналом. На посту заснув. Так страшенно боліла рана. Я крутився, поки не впав у забуття.

— Ти ж поранений. І на це треба скидку зробити, — відповідаю. — Тебе треба охороняти, а не залишати одного.

Сіли обідати. Намагаюсь їсти поменше, бо вже продукти кінчалися. Василь це помітив.

— Я здоровий, — кажу йому. — Насіння з соняшника наїмся — і буду ситий.

Тут же, в кущах, діждалися вечора. Треба збиратися в дорогу. Я розповів Василеві про все, що зі мною трапилось вдень. Він сказав, що хлопчика треба поховати. Так і зробили. Пішли до колодязя, занесли труп у кукурудзу, вирили ножами неглибоку яму й поховали його.

— Багато ще втратимо людей до того часу, поки розіб'ємо фашистів,— глибоко вдихнувши повітря, мовив Василь.

Йшли ми всю ніч. Робили невеликі привали. Час від часу над головами нашими з'являлись літаки — наші й німецькі. Польовими шляхами мчались до фронту танки, тягачі з гарматами. Василь спотикався, але не зойкав — терпів. В одному місці, йдучи попереду, я впав у смердючу яму. Мій товариш витягнув мене.

— Ти впав у скотомогильник,— пояснив він.

Над Запоріжжям стояла заграва. Там точилися запеклі бої. Ми йшли правильним курсом. Почало світати. Нам не залишалось нічого іншого, як вибрати зручне місце і зупинитися на відпочинок. Василь довго прислухався і нарешті визначив, що неподалік є село. Навіть вказав, у якому напрямку йти до нього. Дав грошей і послав мене за продуктами.

— Тільки будь обережний. Може, в селі німці,— напучував він мене.— Заходь у хату не з вулиці, а з городу.

У селі я купив хліба й молока. Повертаючись назад, зустрів одного нашого солдата. Він назвався Павлом і розповів, що з санітарною машиною, в якій були поранені бійці, потрапив в оточення. Вів свою полуторку глухими шляхами. Та раптом машину запримітили німецькі льотчики і скинули з літака бомби. Одна бомба впала на полуторку. Машина загорілась, а поранені загинули.

Солдат-водій був контужений, обличчя обпалене. Він довго лежав у кукурудзі, а коли прийшов до пам'яті, пішов шукати село. Тут і натрапив на мене. Ми разом повернулись до Василя. Поїли. Опісля Василь з Павлом рушили на Запоріжжя, а я повернувся додому й про все доповів братові.

ГОЛОС МОСКВИ

Зима 1942 року була люта, багатосніжна. Люди мерзли в нетоплених квартирах, вмирали від голоду. А тут ще окупанти почали галасувати, що їх війська взяли Москву. Похмурніли обличчя у криворіжців. Чи ж то правда про столицю?

Молоді месники антифашистської групи «Дзержинець» вже мали радіоприймач. Одного разу включили його і почули радісну новину: німецько-фашистські війська зупинені під Москвою, Радянська Армія перейшла в наступ. Називався ряд населених пунктів, звільнених нашими воїнами. Ну, як тут не радіти! З уст в уста передавали ми прийому звістку.

Іван розповів нашій мамі Наталії Ананіївні, що Москву гітлерівці не взяли, що Радянська Армія погнала їх на захід.

— Тоді навіщо ж комендант бреше,— сказала мати.— Учора на центральний базар виїхала німецька машина з рупорами. Гітлерівець, який сидів у ній, почав кричати: «Увага! Увага! Важливе повідомлення. Німці увійшли в більшовицьку Москву. Радянська Армія розбита». І так повторив декілька разів. Усі ми, жінки, заплакали. Завтра ж іду на базар і розкажу всім-всім, що Москва стоїть, що німцям не бачити її як своїх вух.

— Так ви ж, мамо, обережно там, щоб поліцаї вас не схопили,— попередив Іван.

— Не схоплять. Я своїм жінкам буду розказувати.

І дійсно, мати ходила по базару й говорила людям, що гітлерівці брешуть, що Москву воїни не взяли. Їх від столиці наші воїни відігнали більше як на 100 кілометрів.

Це була радість для всіх радянських людей. А одна жінка — Чулкова Домаха (у неї в армії служили два сини) — обняла маму й каже: «Повтори, Анапіївно, що ти сказала». Мати повторила.

— Спасибі тобі, сестро, за новину. Сердечне спасибі. Побіжу додому. Розповім своїм. Бо дуже вже вони зажурились, почувши розказні гітлерівців.

Так пішла гуляти по місту вісточка, радувати людей, придавати їм наснагу і бадьорість. Іван сказав у колі сім'ї, щоб усім, кого знаємо і в кого в Радянській Армії служить син, дочка чи чоловік, ми повідомляли, що німці під Москвою розбиті. Мати й сестра Варя так і робили. Одна жінка сказала неньці: «Після твоєї новини в холодній хаті стало тепліше й світліше».

А Іван уже думав про те, як офіційно повідомити жителям Кривого Рога, навколишніх сіл про розгром німців під Москвою. І ось він дав Миколі Кожакіну і Павлу Татаринцеву завдання: дістати рулон шпалерів. Навіщо, для якої мети ці шпалери — не сказав. Завдання керівника підпільної групи хлопці виконали. Через два дні шпалери були придбані. Іван розрізав папір і почав малювати Гітлера, який лізе з-під Москви, а йому в зад молоденький воїн ввігнав багнета.

Коли німецько-фашистські загарбники увійшли в Кривий Ріг, вони роздавали населенню невеличкі

портрети Гітлера. Хто не хотів їх брати, того солдати розстрілювали на місці. Стріляючи в людину, фашисти кричали: «Ду іст комуніст!» («Ти комуніст!»). Багато було вбито невинних людей. Ось з такої листівки з портретом фюрера і малював Іван Гітлера. Малював тушшю. Таким чином виготовив п'ять листівок. Порозвішував їх сушити в своїй маленькій кімнаті. Зайшла сюди мати, глянула й каже:

— Я Гітлера не бачила, та впевнена, що портрет схожий: очі як у скаженої собаки, а морда як у свині.

Під карикатурою брат красивим креслярським шрифтом написав:

Геббельс кричить: взято Москву!

Бреше фашистський гад!

Гітлер тягне від Москви

свій побитий зад.

Нижче, в лівому куточку, Іван намалював велику дулю, а справа написав: «Дулю вам, гітлерівці, а не Москву». Внизу поставив підпис — «Ілля Нілов».

Після того, як висохли всі п'ять плакатів, брат віддав їх Миколі Кожакіну і Павлу Татаринцеву, щоб вони вночі розклеїли по місту. Мати зварила з житнього борошна клей, і хлопці, крім плакатів, розклеїли ще й листівки із зведенням Радінформбюро, написані від руки.

На другий день усе місто знало про події під Москвою. Особливо бісила окупантів карикатура на Гітлера. Жандарми хотіли зірвати плакати. Але де там! Вони так приклеїлись, що зняти їх ніяк не можна було. Тоді гітлерівці почали стріляти по плакату. В фюрера стріляти не наважувались, боялись. Зі злості прорешетили кулями лише намальовану дулю.

Іван уважно вислухав наші донесення про те, який успіх серед населення мали плакати й листівки і як лютували гітлерівці. Потім, звертаючись до Валі Бузько, Павла Татаринцева й до мене, сказав:

— Доручаю вам скласти частівки про розгром Радянською Армією німців під Москвою. Ці частівки Павло спробує співати під гітару. Послухаємо, як вони звучатимуть. А ти, Петре, запишеш їх на аркушах і розклеїш на парканах і будинках міста. Нехай люди їх теж співають.

Ми довго сиділи й сперечались, складаючи частівки. Писали, закреслювали, знову писали. Павло тут же під гітару проспівував той чи інший куплет. Нарешті, ми зупинились на кінцевому варіанті частівок. Ось деякі рядки з них:

Люди добрі!
Познайомим вас із новиною:
Розгромили бійці наші
Німців під Москвою.

Лине слава про радянське
Військо героїчне,
Його всюди зустрічають
Радісно й привітно.

Гонять німців з-під Москви
Прямо до Берліна,
Нехай вільно заживе
Радянська країна.

Дорогі криворожани!
Беріть в руки зброю,
Бийте гадів, не давайте
В тилу їм спокою.

Розклеєні нами по місту частівки люди заучували напам'ять і з задоволенням співали.

Згодом Іван Демиденко на великих аркушах паперу написав крупними літерами плакат. Зверху

були слова: «Смерть німецько-фашистським загарбникам!», а нижче — текст власного вірша. Таких плакатів було виготовлено і розповсюджено більше десяти. У вірші, зокрема, говорилося:

Фашист — це кат, бандит, вампір,
Це хижий, ненаситний звір.
Він хоче світ весь захопити
І кров з людей невинних пити.
Радянські люди! Не коріться!
Перед фашистами не гніться,
Беріть надійну в руки зброю,
В ряди шикуйтеся до бою.

Якось Павло Татаринцев завітав у село Рахманівку. В одній сім'ї побачив переписаний на аркушику із зошита вірш Івана Демиденка. А Валя Бузько говорила: вона теж була свідком того, як цей патріотичний вірш, що закликав людей до боротьби з ворогом, читали в одній селянській сім'ї, потім передали його сусідам, а ті — іншим своїм знайомим.

Іван попросив мене підібрати для підпільної роботи надійну людину з тих військовослужбовців, яких ми знайшли пораненими і лікували в надійних сім'ях. Я пішов на квартиру, де вже видужував один наш солдат, і розповів про перемогу над гітлерівцями під Москвою. Він був безмежно радий такій приємній новині й дав згоду провести агітацію серед людей на базарі.

Солдат, — а звали його Микола Явір, — одягнувся в теплий одяг, взяв стілець, березові цвяхи, задалегідь приготовлені мною, й пішов на базар. Розіклавши товар, він почав торгівлю. Якщо до нього хто-небудь підходив, він запитував:

— Ви не чули про події під Москвою?

— Ні, а що?

— Німців під Москвою розбито, і Радянська Армія жене їх на захід.

Люди, радісно збуджені, відходили від солдата, а я на відстані уважно спостерігав за ним. Ось вже біля Миколи Явора зібрався цілий натовп. Люди обступили нашого агітатора живою стіною. Я не чув, про що він там говорив. Підійшовши до гурту, запитав у бородатого діда:

— Що тут робиться?

— Е-е, синку. Радісна новина. Німцю під Москвою наша армія хребет зламала. Радянські воїни перебили всіх фашистських вояк і один мільйон у полон взяли. А в Гітлера серце розірвалось з переляку на куски.

Микола так захопився своєю справою, що став на стілець і почав, як на мітингу, розповідати про бої під Москвою.

У цей час підійшов поліцай з гвинтівкою і білою пов'язкою на лівій руці. Почувши, про що йде мова, він швидко повернувся і побіг у напрямку комендатури. Незабаром у бік базару вже направлялись три німецькі жандарми, а попереду них поспішав поліцай.

Я миттю пробився поміж людьми до солдата і крикнув:

— Миколо, ідуть жандарми!

Схопив Явора за руку, і ми разом побігли геть. Люди розсипались у різні боки. Вирішуємо бігти до шахтових обвалів. Вони були глибокі, обривисті. Поруч з нами бігли жінки, підстаркуваті чоловіки. Хтось закричав: «Облава!»

Ми добігли до шахтових обвалів і відразу стрибнули в них. А тут снігу хтозна й скільки. Німці й поліцай відкрили вогонь. Постріляли й пішли. Були вбиті, стогнали поранені. Я так глибоко загруз у сніг, що вибираючись з нього, загубив шапку. Поруч зі мною борсався в снігу дідусь, який говорив мені, що в Гітлера серце розірвалось. По-

тїм я помітив Миколу Явора. Плече в нього було поранене, і він з великими труднощами вибрався з-під снігу.

Ми направилися городами додому. Голова моя дуже замерзла. У волосся набилося повно снігу, який взявся льодом. Холодний вітер морозив щоки і вуха.

Прийшов я додому обморожений. Мати відчинила двері й зойкнула: її син стояв перед нею весь білий. Вона вивела мене на подвір'я і давай терти снігом мої голову, вуха, носа, руки. Довго терла. Нарешті я відчув, що тепло пішло по тілу. Мати завела мене в хату і ще приклала до обморожених місць тіла ганчірки, змочені в холодній воді. Коли вони нагрівались, знову мочила у воді і приклала. Й так декілька разів.

— Як же ти в такий холод рискнув йти без шапки? — запитала вона мене. Я їй розповів усе, як було.

Два-три дні знадобилось для того, щоб відновити сили і знову — за роботу. Небезпечно, ризиковану.

З Миколою Явором ми ще не раз ходили на рудничні базари й розповідали людям про події під Москвою.

У лютому 1942 року в Кривий Ріг прибули численні частини гітлерівців. Необхідно було виявити скільки часу вони будуть стояти і куди будуть направлені. Одне ми зразу розгадали: гітлерівці стягували з залізничних вагонів понівечені танки, бронетранспортери та іншу військову техніку. На станції Червона ми спостерігали, як солдати розвантажували гармати. Вони були дуже розбиті. Дула лежали окремо, лафети — теж. Не було коліс.

— У брухт! — тут же скомандував офіцер.

Г. К. Жуков у своїх спогадах пише: «У битві під Москвою гітлерівці втратили загалом понад півмільйона чоловік, 1300 танків, 2500 гармат, понад 15 тисяч машин і багато іншої техніки. Німецькі війська було відкинуто від Москви на захід на 150—300 кілометрів.

Контрнаступ взимку 1941/42 року відбувався в складних умовах і, що найголовніше, ... без чисельної переваги над противником. До того ж ми не мали в розпорядженні фронту повноцінних танків і механізованих з'єднань, а без них, як показала практика війни, неможливо вести наступальні операції з рішучою метою і великим розмахом. Випереджати маневр противника, швидко обходити його фланги, перетинати тиллові шляхи, оточувати і розчленовувати ворожі угруповання можна лише за допомогою потужних танкових і механізованих з'єднань.

Червона Армія в битві під Москвою вперше за шість місяців війни завдала великої поразки головному угрупованню гітлерівських військ»¹.

«МОРЯКИ НЕ ЗДАЮТЬСЯ!..»

Йшов час. Ось уже й літо настало. Та теплі дні не радували криворіжців. То тут, то там лунали постріли — фашисти чинили розправу над мирним населенням. Одного спекотливого дня комендант Кривого Рога розпорядився зібрати на вулицях міста його мешканців. Кинулись есесівці та їхні холуї шастати по будинках, виганяючи з них прикладами й кулаками людей. Всіх мешканців зганя-

ли в групі і нікуди не дозволяли розходитись. Підлітки, жінки з малими дітьми на руках стояли під охороною, чекаючи, поки буде зроблено якесь оголошення. І скоро все вияснилось. Через місто гітлерівці гнали групу худих, знесилених військовополонених. У кінці колони ледь рухались два поранених моряки. Збоку йшли есесівці з автоматами. Позаду теж охорона з вівчарками. Як тільки якийсь полонений падав на дорогу, вони пускали на нього оскаженілих собак і ті розривали людину на очах у всіх. Кров заливала бруківку. Чулися стогін, крик, плач.

Та ось на вулиці з'явилась німецька автомашина з гучномовцем.

— Увага! Увага! Німецьке командування повідомляє: 3 липня 1942 року доблесні війська генерала Манштейна оволоділи російською фортецею — містом Севастополь. Слава доблесним військам фюрера!

Гітлерівці гучно відповіли на здравицю, а люди мовчали.

— Радянська Армія потоплена в Чорному морі, Чорноморський флот знищено. Командуючий флотом і його заступник покінчили з собою, — неслося з гучномовця.

Моряки, які замикали колону, були в рваних смугастих тільняшках. Руки їх прикуті до великого ланцюга. Червонофлотець, що йшов справа, був поранений у плече і в голову. Кров засохла, взялась товстим сухим коржем. Чорний, розкішний чуб, змішаний з кров'ю і потом, злипся. Другий моряк був тяжко поранений в ліву ногу. Вона так розпухла, що йому довелось розрізати штанину. Від ноги, яку він тягнув, залишався кривавий слід. Тільняшка була порвана, тіло побите, в кровоточинах.

Липнєве сонце пекло нестерпно. Військовополонені хотіли води, але гітлерівці не дозволяли їм пити. Побачивши жінок, що стояли обабіч дороги, вони підтягнулись, випрямились. Один з моряків глибоко вдихнув сухе повітря і хриплим голосом, переборюючи біль, сказав:

— Не вірте, люди, гітлерівцям. Чорноморський флот б'ється з ворогом...

Моряки ледве трималися на ногах. Вони притиснулися один до одного, щоб не впасти. Раптом до них, вискочивши з двору, кинулась молода жінка з відром води. Певно, хотіла напоїти їх або дати вмитися. Та до неї враз підскочили автоматники і буквально на очах у всіх людей зрешетили кулями.

Конвоїри підбігли до моряків, били їх прикладами, чобітьми, канчуками. Та воїни в синіх тільняшках не скорились. З-під граду ударів почулася пісня. Моряки на весь голос заспівали «Інтернаціонал». Гітлерівці тягли їх за ланцюг, били чим попало, а вони, високо піднявши голови, перемагаючи біль, на весь голос співали.

Не дійшовши до кінця вулиці, знекровлені, знесилені моряки опустилися на розпалену сонцем бруківку. Фашисти тут же пустили на них голодних собак.

Валя Бузько була свідком цього жахливого видовиська.

Після подій у Криму Іван дав завдання нашим підпільникам: ходити по степах й розшукувати в бур'янах та посівах газети та листівки, які радянські льотчики скидали з літаків для населення окупованої території. Ми хотіли докладніше знати про героїчну оборону Севастополя.

І ось вирушаємо в степ, розходимося в різних напрямках. Першою знайшла газету Валя Бузько.

Дівчина прямувала на Велику Софіївку. Це за п'ятдесят кілометрів від Кривого Рога.

— Ходжу,— розповідала Валя опісля,— а на полях, окрім високих бур'янів, майже нічого не росте. Пригинаю їх, шукаючи газету або листівку. До обіду проходила, та нічого не знайшла. Сіла відпочити. Сиджу, з колосся пшениці вибираю пересохлі зернятка, жую їх. Біля моїх ніг лежить пожовкла німецька листівка — це з тих, що гітлерівські льотчики скидали над Кривим Рогом до його окупації. Коли бачу — з правого боку по польовому шляху до мене під'їжджає гарба. В гарбу запряжені воли. Я схопила листівку і тримаю її в руках. Ось вже гарба порівнялась зі мною. Дід, що сидів на гарбі, запитав мене:

— Що ти тут, дочко, робиш?

— Та ось,— кажу,— читаю німецьку листівку.

Дід скривився.

— Не читай тієї гидоти. Там одна брехня. Я ось газету «Правда» знайшов над шляхом. Іду, раптом бачу щось біле в траві. Наші залишили Севастополь, але розгромили багато німецьких дивізій.

Валя почала благати старого віддати їй газету. Дід відмовляв.

— Я односельцям прочитаю,— каже.

Дівчина наполягала:

— Ви,— говорила йому,— прочитаєте «Правду» десяти — двадцяти сім'ям у селі. А я йду в Кривий Ріг. Як віддасте газету, то читатиму її мешканцям усього міста. А ви краще так, на словах розповідайте селянам...

Дід довго думав, нарешті промовив:

— А ти правду кажеш, дочко. Місто Кривий Ріг значно більше, ніж моє село, у якому тільки дві вулиці. Візьми, читай криворіжцям газету.

І витяг з-за пазухи «Правду». Валя подякувала дідові за газету й швидко попрямувала в бік Кривого Рога.

Ми всі були раді газеті. Читали її, ще й ще раз перечитували.

У повідомленні Радінформбюро від 3 липня 1942 року говорилося:

«За короткий період німці втратили під Севастополем близько 150 000 солдатів і офіцерів, з них не менше 60 000 убитими, понад 250 танків, майже 250 гармат. У повітряних боях над містом збито більше 300 німецьких літаків. За всі вісім місяців оборони Севастополя ворог втратив близько 300 000 своїх солдатів убитими й пораненими. В боях за Севастополь німецькі війська зазнали величезних втрат, здобули ж — руїни».

А ось що писала газета «Правда» 4 липня 1942 року: «Подвиг севастопольців, їх беззавітна мужність, самовідданість... у боротьбі з ворогом житимуть у віках, їх увінчає безсмертна слава».

Вивчивши ці повідомлення, Валя Бузько й Іван Демиденко написали листівку, розмножили її й розклеїли по місту. Ось рядки з листівки за 17 липня 1942 року:

«Дорогі брати і сестри! Радянські люди!

Окупанти пишуть у місцевій націоналістичній газеті «Дзвін», що гітлерівські війська захопили Севастополь. Та вони замовчують свої втрати...»

І далі в листівці наводились цифри, які повідомляло Радінформбюро: скільки убито й поранено фашистських солдатів і офіцерів, скільки розгромлено дивізій противника.

«Севастополь залишений радянськими військами,— говорилось іще в листівці.— Та беззавітна мужність захисників цього міста, їх небачена стійкість надихають радянських патріотів на героїч-

ні подвиги в боротьбі з фашистськими загарбниками.

Бийте окупантів вдень і вночі! Вперед за Батьківщину!»

КЛЯТВА МОЛОДИХ МЕСНИКІВ

...Це було пізнього осіннього вечора. Місяць сховався за чорні хмари. В нічній темряві важко було розгледіти двох людей на кривій, вузькій, з вибоями вулиці. Вони інколи зупинялись і, не помітивши нічого підозрілого, продовжували путь.

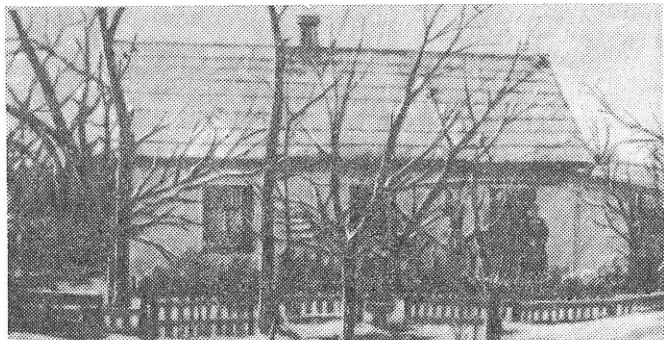
Біля невеличкого будинку на розі двох вулиць хтось тихо гукнув:

— Це ти, Павлушо?

Зі скрипом відчинилася хвіртка. Пізні гості зайшли у двір. І знову порожньо на вулиці... Тільки з шосейної дороги, що йде з станції Довгинцеве в центр міста, доносилось цокотіння копит. То чатує німецький патруль. Страшно фашистам в окупованому ними місті — їздять і ходять лише групами.

У будиночку, за щільно завішеним рядниною вікном, при світлі каганця сиділо четверо: трое хлопців і дівчина. А надворі чатувала моя мати Наталія Ананіївна, охороняючи нас від небажаних гостей. Адже комендант міста заборонив не тільки ходити по вулицях групами, а й збиратися на квартирах. Тому наша нарада була схожою на прозаїчну вечерю: на столі стояв чайник з кип'ятком, на тарілці — мамалига.

З-за столу підвівся мій брат Іван. Він почав тихо, схвильовано говорити про знущання фашистів над мирним населенням, про боротьбу, яку

*Будинок Демиденків,
у якому збиралися члени
підпільної патріотичної
групи «Дзержинець»*

проводять комсомольці з першого дня окупації міста Кривого Рога.

— У нашій антифашистській групі треба створити підпільний комітет комсомолу. Всі присутні повинні ввійти до його складу,— відзначив Іван.

А Валя Бузько додала:

— І всім членам новоствореного комітету слід шукати зв'язки з іншими підпільними групами.

— Обов'язково, Валюшо, без цього нам не обійтись,— відповів Іван.— Але це треба робити з розумом, щоб не натрапити на провокатора. Адже ворог всюди засилає своїх агентів. Попереджаю вас, друзі, боротьба буде не на життя, а на смерть. Хто слабкий духом, краще зараз відмовтесь!

Ми всі троє дали урочисту обіцянку, що ніякі тортури не зломлять нас.

— Я теж обіцяю вам: ні в чому не підведу нашу групу, буду нещадним до ворогів і боягузів, не шкодуватиму життя, якщо в цьому виникне не-

обхідність,— говорив Іван.— Іще одне: нам треба прийняти клятву.

Брат вийняв з кишені аркуш паперу і тремтячим від хвилювання голосом став читати:

— Помстимося за Батьківщину! Клятва партизанів — підпільних антифашистських партійно-комсомольських месників...

— Стривай, стривай,— перебила Валя.— Чи правильно буде називатись — партійно-комсомольських месників? Адже серед нас немає комуністів?

Іван замовк. Він і сам добре не знав, чому написав так. Але в глибині душі відчував, що таке визначення буде більш авторитетним. І в той же час воно найкраще визначить напрямок діяльності організації, напрямок, на який вказує і по якому веде рідна Комуністична партія Радянського Союзу. Комуністам народ вірить, за ними завжди піде.

— Ми партійну справу робимо,— сказав Павло Татаринцев.— Хоча й немає серед нас комуністів.

Іван обвів поглядом присутніх і запитав:

— Ну то що, залишимо в такій редакції?

— Згода!

І керівник підпільників прочитав увесь текст клятви. А потім її урочисто повторив кожен з присутніх, розписався внизу і поставив дату — 19 листопада 1942 року. Цю дату ми й вважаємо днем оформлення нашої підпільної патріотичної групи «Дзержинець».

Які слова говорили патріоти у своїй клятві? Ось вони: «Я, член підпільної партійно-комсомольської групи, вступаючи до лав народних месників за Батьківщину, клянуся до останнього подиху бути вірним своїй організації, своєму обов'язку.

Ніякі тортури... не похитнуть у мені віри в повну перемогу над ворогом. Я йду битись за Батьківщину, відстоювати її честь і незалежність. Не

дам гітлерівцям силою зброї нав'язати нам рабство й неволю. Хто може без хвилювання і прагнення помсти спостерігати, як знущуються загарбники над мирними радянськими людьми? Хто може спокійно дивитися на спаплюжене підлими чужинцями наше радянське життя?..

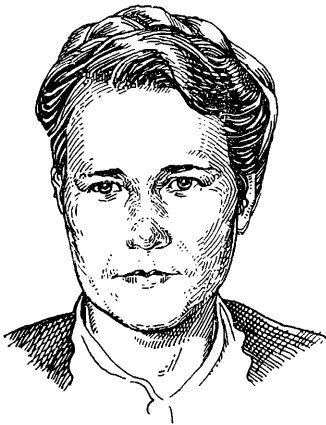
...Палії війни — гітлерівці — нівечать міста і села, перетворюють на згрища селища і хутори. Крізь дим і пожежі доносяться нестямні крики жінок, дітей, стариків.

Я бачу це, чую. Це стогнуть моя земля, мій народ. Клянусь народу, що доки в моїх грудях б'ється серце, а по артеріях струмує кров, мстити за всі злочинства фашистів, знищувати їх комунікації, машини, пускати під укіс ешелони.

А якщо потраплю до катівні гестапо — клянусь до кінця бути вірним нашій спільній справі, берегти таємницю підпільної організації. Якщо ж не дотримаюсь цього, то нехай мене спіткає справедлива кара з боку моїх товаришів».

У нашій підпільній групі, яка швидко зростала, всі чітко дотримувались правил конспірації. Кожен з нас знав не більше трьох чоловік, щоб на випадок провалу одного з них не накликати біди на всю групу. В кожного була і своя підпільна кличка. Так, Івана Демиденка знали під кличкою «Ілля Нілов», мене — «Демидов».

Після того пам'ятного засідання комітету комсомолу ми почали залучати в групу нових надійних людей, шукати зв'язків з іншими підпільниками, які вже давали про себе знати. Одним з таких товаришів був Сергій Меренко. Ми разом з ним навчалися в середній школі № 26. До війни він закінчив дев'ять класів. Батько Сергія — П. Д. Меренко — був комуністом. Міськком партії залишив його для підпільної роботи в тилу нім-

Надя Бузько

сміливих, відданих Радянській владі юнаків і дівчат. Одна з них — Галина Прокопенко. Як з нею познайомилися?

Розповім усе по порядку.

Наша підпільниця Надя Бузько працювала медсестрою в окружній лікарні. Там лікувалися переважно жителі рудничного селища. Але були серед них і поранені радянські бійці та командири. Ініціатором їх лікування стала Надя. Вона дуже ризикувала: про її дії якийсь мерзотник міг повідомити гестапцям. Та, незважаючи на небезпеку, відважна комсомолка продовжувала виконувати свою благородну справу.

Якось опівночі в закриті двері лікарні хтось постукав. Усі насторожилися. Адже в такий час можуть стукати лише жандарми.

— Дівчата,— наказала медсестра своїм помічницям,— швидше ховайте медикаменти й бинти,

ців. Як тільки в місто вдерлися гітлерівці, Меренка-старшого видали за проданці. Після тривалих катувань він загинув у в'язниці.

Сергій горів бажанням помститися за батька. І він дуже зрадив, коли ми запропонували йому стати членом нашої антифашистської групи, щоб разом боротися проти окупантів.

У нашу групу було залучено ще кількох

а я постараюсь трохи затримати непрошених гостей.

Тремтячими руками вона відчинила двері. З темряви виринула постать незнайомої дівчини. Надя запросила її в приміщення. Сіли за низеньким столом. При скупому світлі саморобного каганця можна було краще розгледіти незнайомку. На вигляд їй років дев'ятнадцять. Одягнута в осіннє пальто, на голові берет, а взута в старенькі, зношені черевики.

Дівчина назвалась Галею Прокопенко. Схвильовано розповіла, що вдома у неї дуже хворий батько, йому потрібні медикаменти, яких тепер і з свічкою не знайдеш.

— Роздягнись, Галю, відпочинь,— запропонувала Надя.— І не кип'ятись, розкажуй до пуття.

— До якого ж пуття, коли людина вмирає?

— Чим же тобі допомогти, коли в самих нічого немає?

— А я думала ти наша, радянська. Допоможеш...

— Ну й не німкеня ж?..

— Та ні! Була б німкенею — не мучилась би тут, у цій лікарні. Тому й прийшла сюди. Не йти ж мені до тих убивць з засуканими рукавами.

На красивому блідому обличчі дівчини лежала тінь втоми і пережитого людського горя.

— Спробуємо роздобути тобі ліків,— пообіцяла Надя.— А зараз поїж і лягай спати. Бо вже за північ.

Довго переверталася з боку на бік дівчина, видно, не спалось їй.

— Сестричко,— тихо гукнула вона Надю.— Скажи, ріднесенька, є в місті партизани?

— А я звідки знаю? Та й за кого ти мене приймаєш дівчино?!

— За свою, за нашу... А про партизан ти знаєш. Я певна.

— Ні, Галя, нічого не знаю. Це просто твоя вигадка.

— Ти не бійся, сестричко. Я — комсомолка. Новомосковський педтехнікум у цьому році закінчила. Не для того вчилася, щоб фашистам продатися. Не познайомиш — сама знайду...

З цією думкою вона й заснула. А через день, одержавши дорогоцінні ліки, щиро подякувала й пішла додому, нічого не питаючи більше про партизанів.

Згодом Надя розповіла про Галю Прокопенко членам нашого підпільного комсомольського комітету.

— Цікава дівчина, — погодився Іван. — Нею б слід зайнятися. Сміливі нам потрібні.

Через деякий час мій брат одягнув старенький піджачок, прилаштував до обличчя бороду й вуса і вирушив манівцями до Галі. Дітлахи, які бігали на вулиці, показали йому хату Прокопенків. Коли Іван зайшов на подвір'я, з хати вийшла дівчина. На плечах у неї була накинута хустина. «Вона», — промайнула думка. Надя точно описала зовнішність Галини.

Привітавшись, Іван запитав:

— Ви Галя Прокопенко?

— Я...

— Зайдімо до хати, Галино. Ви мені в одній справі потрібні.

— Будь ласка, заходьте.

Переконавшись, що, окрім них, у хаті нікого немає, Іван зняв вуса й бороду. Перед господаркою постав молодий красивий хлопець з військовою виправкою.

— Будьмо знайомі, — сказав гість, подаючи руку. — Я Ілля Нілов.

— У вас, як у тій казці, виходить,— засміялася Галя.— Тільки що був дідом — і враз став парубком. Справжній чарівник ви, Ілля.

— Нові «порядки» змусили так причепуритись. Інакше до вас би й не добрався.

Довго в той день вони розмовляли.

Так у нашу антифашистську підпільну групу було залучено ще одну сміливу дівчину — Галю Прокопенко.

Трохи згодом ми встановили зв'язок з такими ж групами сіл Рахманівка і Нове Життя. В ці села ми доставляли антифашистські листівки, проводили тут засідання, на яких спільно вирішували важливі справи.

14 грудня 1942 року Іван Демиденко зібрав підпільний комітет комсомолу. Перш за все він охарактеризував становище під Сталінградом. 19—20 листопада радянські війська перейшли тут в наступ і оточили 330-тисячне угруповання противника. Воїни Південно-Західного, Донського і Сталінградського фронтів успішно вели бойові дії по розгрому ворожих військ.

— Наше завдання,— говорив Іван,— посилити боротьбу з фашистами в тилу. Цих недолюдків треба знищувати безпощадно, не давати їм спокою ні вдень, ні вночі. Ворог наш підступний, а тому в підпільній роботі дуже важливо дотримуватись конспірації. В окупантів — добре розгалужена мережа таємних агентів, яких німецькі власті добре й оплачують. Через чорну зраду запроданців були схоплені й розстріляні комуністи Дзержинського району товариші Меренко, Кульбіда, Потапенко та інші. Загинули прекрасні, віддані Ленінській партії і Радянській державі, люди. Так що нам треба бути особливо пильними.

Пильність необхідна і при залученні людей у підпільну організацію. Адже ми й надалі будемо поповнювати свою групу. А сьогодні нам треба уважно переглянути й обговорити кандидатури всіх комсомольців 26-ї середньої школи, з якими ми спілкувалися до війни, а також 11-ї, 16-ї та інших шкіл. З них треба виділити самих надійних і поговорити з кожним окремо. Дізнатись про їх наміри, плани, думки, а вже потім пропонувати включитись у боротьбу з ворогом. Ви, члени підпільного комітету, повинні кожному з підібраних юнаків та дівчат дати доручення і придивитись, як вони його виконають — з душею чи аби відбути чергу. Якщо помітите, що товариш проявляє боязнь, не залучайте його до боротьби. Тільки після всебічного вивчення людини ставте питання про прийняття її в члени нашої групи.

Іван дав характеристику кожному члену підпільного комітету комсомолу. А потім сказав:

— Я вірю вам. Ви віддані Радянській владі люди. Заради перемоги не пошкодуєте власного життя. Всі ми з вами до війни вчилися у 26-й середній школі, яка навчила кожного з нас бути справжнім патріотом. За короткий час боротьби з фашистами я переконався: вам, комсомольцям, не треба двічі повторювати бойове завдання. Виконуєте його бездоганно і своєчасно.

Сьогодні фашисти посилюють терор у Кривому Розі. Після невдачі під Сталінградом вони стали ще нахабнішими і злішими. Значить, нам треба вогонь боротьби з окупантами розпалювати щодня ще сильніше.

Особливу увагу Іван радив приділити інформації населення про події на фронті й у тилу.

— Німці з шкіри лізуть, вихваляючи в націоналістичній газеті «Дзвін» свій «новий порядок». Нам

слід розвінчувати їх порядки, протиставити гітлерівській говорильні нашу агітацію. Регулярно інформувати населення про звірства фашистів, про нелюдські умови утримання військовополонених у таборах. Іще: треба докласти всіх зусиль, щоб поставити на ноги поранених воїнів Радянської Армії, а для цього в надійних місцях лікувати їх.

Іван зазначив, що така робота підпільниками вже ведеться — вони з великими труднощами і ризиком добувають у німецьких госпіталях медикаменти й продукти, щоб підтримати поранених, підправити їх здоров'я.

— Необхідно розширювати межі своєї роботи шляхом установа зв'язків з іншими підпільниками Кривого Рога і навколишніх сіл, допомагати їм в організації боротьби з фашистами, у виготовленні листівок, прокламацій... А для цього будь-що слід роздобути друкарську машинку. Така машинка — друкарня в умовах окупації. Радіоприймач ми змонтували й регулярно слухаємо Москву. А ось листівки поки що пишемо від руки. Отже, наше першочергове завдання сьогодні — дістати друкарську машинку.

— Нашій організації, — продовжував Іван, — потрібна й зброя. Роздобути її ми зможемо тільки у німців. Справа ця нелегка, але іншого виходу нема. Більш того, нам треба буде поділитися зброєю з сільськими підпільниками. Наш обов'язок також — зривати весняні й осінні польові роботи, саботувати збирання врожаю... В Кривий Ріг наїхало багато німецьких інженерів, навіть цілий концерн прибув для відбудови заводів і шахт. Ми повинні все зробити, аби у фашистську Німеччину не потрапила наша руда. Це буде безцінною допомогою доблесній Радянській Армії.

Іван Демиденко наказував уважно стежити за діями німецько-фашистських властей. Як тільки окупанти оголосять про набір молоді в Німеччину, слід роз'яснювати юнакам і дівчатам, що робота на чужині — це каторга.

На засіданні було розглянуто також питання: кому доручити вести документацію нашої підпільної групи. Валя Бузько і Павло Татаринцев запропонували мою кандидатуру. Всі проголосували одноставно.

Після цього засідання й приступив я до виконання відповідального доручення. В мої обов'язки входило вести анкети на кожного члена групи. В анкеті були такі графи: прізвище, ім'я та по батькові, партійність, рік народження, освіта, адреса, бойова характеристика (тут я записував з вуст Івана: хоробрий, рішучий, виносливий), дата прийому присяги. Остання графа — участь в агітації, бойових операціях — займала більше місця.

Забігаючи наперед, скажу, що після звільнення Кривого Рога від фашистських загарбників усі анкети на підпільників я передав партійним органам. Крім анкет, зберігав томи праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Й. В. Сталіна, вів також рахунок листівкам, які випускала наша група. З кожної партії листівок кілька штук залишав в архіві. Листівки в основному писали Іван, Валя Бузько і я. Більше десяти їх було написано німецькою мовою. В них ми звертались до солдат противника з закликом переходити на бік Радянської Армії, яка несе людям свободу. Писали, що з німецькими солдатами, які потрапили в полон, поводяться гуманно. Над ними не знущаються, як це роблять есесівці над радянськими воїнами.

Довго думав Іван, як і де зберігати всю документацію. Адже якби вона потрапила до рук фаши-

стів, то за кілька годин вони б усіх учасників підпілля заарештували і розстріляли. В гітлерівців було багато таємних агентів.

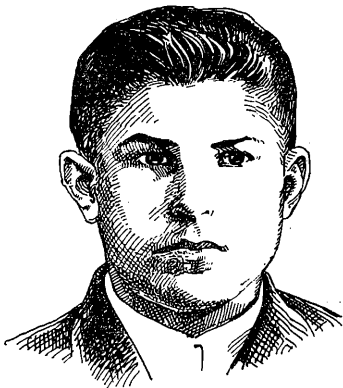
Нарешті ми прийняли рішення. Біля нашого будинку була стара землянка. У ній тримали вугілля, дрова, курей. В кутку землянки я викопав яму глибиною трохи більше метра, а шириною, щоб я міг у ній повернутися, сидячи навшпиньки. Потім дістали залізний ящик з товстими стінками і кришкою. У цей ящик я ховав анкети на учасників підпілля та іншу документацію. Потім ящик ставив на дно ями і засипав землю. Насиплю сантиметрів двадцять і притрамбую, ще шар землі і ще притрамбую. Старався, щоб земля в ямі мала однакову щільність з тією, що поруч. Затрамбовував останній шар, а зверху насипав вугілля. Цього вугілля ми не витрачали, воно так і лежало весь час у кутку землянки на ямі. Землю утрамбовував так акуратно тому, щоб німці, якщо робитимуть обшук і ширятимуть багнетом у дно землянки, не відчули в ній рихлості.

Про цю схованку знали троє: я, Іван і наша мама. Матір ми посвятили в цю таємницю свідомо. На випадок, якщо ми з Іваном загинемо, то щоб вона всю документацію підпільної групи після звільнення Кривого Рога від фашистів передала міськкому партії.

Брат мені наказував:

— Якщо при виконанні бойового завдання ти будеш поранений, то фашистам живим не давайся: останню кулю — в себе.

Документація дуже турбувала Івана. Тому для мене, секретаря групи, було написано особливий текст клятви. В ній говорилось, що секретар життям відповідає за документи підпільної організації, а на випадок збройної сутички з гітлерівцями

Петро Демиденко

згрібав з кутка вугілля і відкопував документи. Відкривав ящик і записував те, що диктував Іван. Робили ми це десь між дванадцятою і третьою годинами ночі. Мати в цей час сиділа в кімнаті будинку і через вікно спостерігала за вулицею.

Ми ж з братом, перед тим, як відкопати особисті справи підпільників, запирали двері землянки зсередини на засов і підпирали їх (двері відчинялись усередину) великою товстою колодою з акації. Це на випадок, якщо наскочуть гітлерівці або поліцаї. Було домовлено, що за таких обставин Іван через вікно землянки відстрілюється, а я в цей час спалюю документи, а потім допомагаю братові. Біля нас завжди лежали два автомати, два пістолети і по чотири гранати. При світлі каганця я вписував в анкети те, що зробив за цей період той чи інший підпільник.

На перших порах, коли ми відкопували документи, я дуже хвилювався. На лобі у мене висту-

і при безвихідному становищі він не повинен живим потрапляти в руки ворога.

Давши цю клятву, я всі довгі місяці окупації перебував у постійному нервовому напруженні. Адже від мене тепер багато в чому залежали долі моїх товаришів — вірних синів і дочок Вітчизни.

Як ми користувалися сховищем? При потребі, а вона виникала два чи три рази на місяць,

Переглядати кінофільми нас завжди водили всім класом. Вхід у кінозал був безкоштовний. Пізніше я дізнався, що оплачувало кіносеанси для школярів рудоуправління імені Дзержинського. Перед початком кіно нам у фойє давали безкоштовно піріжок і склянку компоту. Відчувалась по-справжньому ленінська турбота про дітей. Ми переглядали прекрасні фільми «Чапаєв», «Балтійці», «Ми з Кронштадта», «Дума про козака Голоту», «Если завтра война»... Останній фільм, як і кінострічку «Олександр Невський», теж дивилися кілька разів, і він так запав у моє юне серце. Після перегляду, де б не ходив, щоб не робив, ні-ні та й наспівував слова пісні з кінофільму:

Если завтра война, если враг нападет,
Если темная сила нагрянет,—
Как один человек, весь советский народ
За свободную Родину встанет!

На земле, в небесах и на море
Наш напев и могуч, и суров:
Если завтра война,
Если завтра в поход,
Будь сегодня к походу готов!

Це був прекрасний, глибоко патріотичний фільм. Він закликав любити Батьківщину, свій народ, Радянську Армію.

Останній раз ми з Іваном заповнювали документи 5 листопада 1943 року, в п'ятницю. Працювали до трьох годин ночі. Коли все було записано й заховано, ми погасили каганець й сіли відпочити. В Івана був хороший настрій.

— Ну що ж, Петре,— сказав він.— Радянські війська вже під Кривим Рогом. До Софіївки їм якихось п'ятдесят кілометрів, а до Недаївди ще ближче. Вчора я слухав передачу з Москви. Наші бійці хоробро б'ються під Києвом. Ось-ось ви-

гонять гітлерівців зі столиці України. Отже, ще раз або два нам доведеться відкопати документи, а там уже й наші прийдуть. Документи передамо в міськком партії. Будь-якою ціною збережи архів.

Я одержав наказ організувати в тилу фашистів збройний виступ наших підпільників і партизанів. Цим самим допоможемо Радянській Армії швидше звільнити від ворога Кривий Ріг. Зброя у нас є, люди також. Можуть бути втрати в наших рядах. Хто залишиться в живих — його обов'язок подбати про пам'ять загиблих, про добробут їхніх батьків, рідних.

Обличчя брата було зосередженим, рішучим.

ПОДВИГ ТАТАРИНЦЕВА

Через кілька днів знову довелось терміново скликати на засідання членів підпільного комітету комсомолу. Зібрались о першій годині ночі в глибокому погребі.

Крім мене й брата, на засіданні комітету були присутні Павло Татаринцев та Валя Бузько. Сиділи ми на засланій мішками глиняній підлозі. Підземелля дихало сирістю, давило холодними стінами.

— Чому терміново покликав вас? — розпочав Іван. — Ви знаєте, що в багатьох будинках ми лікуємо наших поранених воїнів. Крім цього, підтримуємо нагляд за сім'ями командирів Радянської Армії, які воюють на фронтах, а в окупації залишилися їх дружини й малі діти. Ці сім'ї німецькі власті вирішили доконати голодною смертю. Біля окремих квартир вони поставили навіть вартових, щоб матері не мали змоги вийти на вулицю й поїхати в село за продуктами для дітей. Але вихід

нам усе-таки треба шукати. Причому негайно. До останнього часу все йшло ніби добре. Але мені стало відомо: вчора вночі до одного з будинків на Другій Пролетарській вулиці під'їхала автомашина з есесівцями. Було арештовано нашого офіцера, пораненого в ноги. Забрали поранених з квартири в селищі Змичка, по вулицях імені Глінки, Українській та інших. Всіх розстріляно, а разом з ними й господарів квартир, у яких лікувалися поранені. По місту російською і німецькою мовами розклеєно накази коменданта Кривого Рога, в яких говориться, що за переховування поранених бійців і командирів Радянської Армії — розстріл на місці.

Була облава й у Соцмісті, в селищі, що біля станції Мудрьона. Багатьох молодих жінок з малими дітьми (це сім'ї радянських офіцерів) вивезли в степ і теж розстріляли. Це не може бути збігом обставин. Ця акція ретельно підготовлена лазутчиками, агентами, яких засилають у народ під виглядом простих хлопців комендатура й жандармерія. Ці «хлопці» виявили адреси неугодних їм сімей і видали есесівцям, які жорстоко розправились над беззахисними людьми. Наше завдання — вийти на слід таємних агентів, знищити їх.

У погребі було тихо-тихо. Тільки в каганці злегка потріскував гніт. Кожен думав про те, що скоїлось. А скоїлось страшне. В уяві впливали обличчя закатованих. Ми знали сім'ю одного командира Радянської Армії. Молодій матері років двадцять п'ять, її дитині — два роки. Вони жили в землянці над балкою, що йде від окружної лікарні до бойні. Валя Бузько часто бувала тут. Молода жінка розповіла їй, що під час обстрілу гітлерівцями селища, в якому жили сім'ї офіцерів, вона встигла схопити тільки дитину і, в чому стояла, виско-

чила з квартири. Чоловік її в цей час був на полігоні. Потім їхала вона на схід в евакопоїзді. За Києвом його розбомбили. Ті люди, які вціліли, стали йти пішки. Істівного в них майже нічого не залишилось. Дорогою пекли картоплю, кукурудзяні качани...

Дістались до Кривого Рога. Тут вирішили перезимувати, а весною податись на схід. Подруга нашої знайомої через кілька днів після прибуття в місто пішла на біржу праці, яка знаходилась у будинку № 15, що по вулиці імені Глінки. Тут розповіла, що вона евакуювалась з західних областей країни. Коли спитали про чоловіка, сказала коротко: «Воює». Наступного дня гітлерівці забрали жінку й розстріляли. З цієї причини наша знайома й не зверталась до німецьких властей за роботою.

За рішенням підпільного комітету комсомолу цій сім'ї ми допомагали всім, чим могли: теплим одягом, картоплею, кукурудзяним борошном. Пізніше видали дві хлібні картки. І ось дізнаємось: вночі молоду жінку і її маленьку дитину було вбито.

Одного тяжкопораненого бійця Радянської Армії ми підбрали в кар'єрі. В нього були відбиті кисті рук і осколком зчесана щока. Жінки годували його з ложки, перев'язували рани. Та цю поранену, немічну людину фашисти вивезли вночі в степ і залишили на снігу. Боець замерз.

— Ну що, друзі,— сказав Іван,— без провокаторів тут не обійшлося. Хтось цих людей видав. Окупанти не зразу почали їх знищувати. Звідки б вони знали, де живуть сім'ї військовослужбовців чи переховуються наші поранені бійці? Хтось підказав адреси. А коли цих адрес назбиралось багато, гітлерівці за одну ніч об'їхали своїми машинами ву-

лиці, забрали неугодних їм людей і по-звірячому вбили. Все це зроблено для того, щоб тримати місцеve населення під страхом смерті. Це — тактика фашистів. Вони можуть ще багато накоїти лиха, якщо сидіти склавши руки, не боротися з ворогом. А тому я хочу почути від вас, товариші, як вберегти наших людей, не допустити в дальшому їх загибелі? .

Першим узяв слово Павло Татаринцев:

— Нам треба, очевидно, пройтись вулицями міста і поцікавитись у криворіжців, чи не заходили до них перед тою страшною ніччю чужі люди, чи не розпитували, де і хто живе, чи не залишались ночувати? А якщо у когось залишались на ночівлю, то розпитати господарів квартири, чим цікавились постояльці. На перших порах, можливо, хоч що-небудь дізнаємося. Не могли ж німці арештувати наших людей, не знаючи їх адрес? Безперечно, робилося це за чийось таємним доносом.

— Правильно ти говориш, Павле,— підтримала товариша Валя Бузько.— Тільки, мабуть, прийшовши на вулицю, треба спочатку зайти до знайомих, якщо вони є, і про все розпитати. Заходити в будь-який будинок небезпечно. Можна на сім'ю поліція напоротись. Тоді й нас арештують. А ще я пропоную зайти до сусідів арештованих і завести з ними розмову. Можливо, вони саме й скажуть про те, що нас цікавить. Але треба добре продумати, як це зробити. Хіба що так: двоє заходять у будинок, а на подвір'ї, сховавшись, хтось підстраховує. Щоб при потребі прийти на поміч.

Я підтримав пропозиції Павла й Валі. А ще додав:

— Нам слід взяти одне якесь селище або десяток вулиць і добре вивчити, хто в тому чи іншо-

му будинку живе, хто й коли приїхав, куди виїхав. А потім вибрати підозрілих осіб і за ними ретельно стежити.

Все сказане нами підсумував Іван.

— Всі ви вносите правильні пропозиції,— говорив він.— Даю вам три дні строку. Кожен з вас повинен побувати між людьми, у знайомих і, крім життєвих питань,— чи є вода, вугілля, хліб, тощо,— розпитувати непомітно, чи не вештаються по вулицях підозрілі люди. Всіх засланих жандармерією агентів неважко пізнати. Місцеві мешканці — худі, немічні, а німецькі посіпаки — відгодовані, морди як не репнуть. Зрозуміло? Ну що ж, бажаю успіхів!

На цьому засіданні комітету Іван Демиденко розповів про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни. Він зазначив, зокрема, що під Сталінградом радянські війська успішно продовжують наступ, а на Кавказі вони відкинули німців, зірвавши їхні плани щодо оволодіння нафтоносними родовищами...

Через два дні Павло Татаринцев зустрівся з Валею Бузько. Вони вирішили здійснити одну операцію. Нам стало відомо, що в селищі Змичка в одній з квартир живе нікому не знайомий молодий чоловік. Спосіб його життя — невідомий.

Пізно ввечері підпільники пішли до цієї квартири, постукали в двері. Спочатку, судячи по кроках, до дверей підійшло двоє. Пошептались. Підпільники, приставивши вуха до дверей, почули чоловічий і жіночий голоси. Потім жінка запитала:

— Хто ви?

Валя відповіла:

— Ми приїхали з Дніпропетровська. Хочемо у вас переночувати.

Знову шепіт. Потім жінка відповіла:

— Ідїть в поліцію. Якщо буде дозвіл, пустимо вас на ніч.

Усе було ясно: тут живе чоловік, який, судячи з відповіді жінки, добре знає порядки німецьких властей. В усякому разі, Павлу й Валі так зда-лось, і вони не помилились.

Підпільники пішли додому, тепло зодяглись і повернулись до квартири, де жив невідомий. Сховалися за великою купою дров і просиділи до ранку. Щоб не замерзнути, ворушили пальцями на ногах і руках.

О п'ятій годині ранку засвітилась лампа. Підпільники відійшли на деяку відстань і залягли. Рівно о шостій з квартири вийшов молодий чоловік, озирнувся і, піднявши воротник, попрямував до центру міста. Лампа погасла. Хазяйка, напевне, відрядивши квартиранта, лягла спати.

У ці дні німецькі офіцери й солдати разом з працівниками міської управи поліції та жандармерії ходили по дворах і збирали теплий одяг для вояк Гітлера. Хто мав такий одяг, але не хотів здавати, того забирали в жандармерію. Там били, катували, розстрілювали.

Валя взяла у вузлик дві рвані сорочки і разом з Павлом пішли до жінки, в якій ночував незнайомий чоловік. Коли постукали, жінка спочатку не відкривала. А коли Валя сказала, що їх послав до неї військовий комендант міста за теплим одягом для німецьких солдат хазяйка відкрила і підпільники помітили на її обличчі усмішку.

— Комендант знає, — мовила жінка, — що я вже два рази здавала теплий одяг для німців і при-слав вас, очевидно, подякувати мені за це. Скажіть комендантові, що для доблесних солдатів Гітлера я ще дам багато теплого одягу.

— Яволь, — сказав Павло по-німецьки.

Хазяйка запитала:

— Це пан німець?

— Так,— відповіла
Валя.

Потім Павло по-німецьки заговорив до Валі. Та, в свою чергу, сказала жінці, що німець просить дозволу подивитися (так розпорядився комендант), чи немає в сусідній кімнаті сторонніх людей.

— Немає, немає,— з радістю відповіла жінка.— В мене живе один чоловік. Він теж працює в німців. Часто у відрядження виїздить,— і відкрила двері в сусідню кімнату.

На столі лежав мундир німецького офіцера. Поруч, на стільцях, — декілька поношених цивільних костюмів, вишиті українські сорочки. На протягнутих через кімнату вірвовках висіли закривавлені гімнастерки і штани, два офіцерських кітелі.

— Скажіть комендантові, що в мене немає сторонніх людей. Живе свій чоловік, — заскиглила жінка.— Та я була в коменданта міста. Він мене знає.

— А з якою метою ви до нього ходили? — запитала Валя.

— Мій батько був денікінським офіцером. Його Совети розстріляли,— відповіла жінка.— Так я ходила до коменданта за допомогою, як потерпіла. Мене там на особливий облік узяли. Продукти видали.

Павло Татаринцев

Підпільники більше нічого не питали в хазяйки. Лише на прощання Валя сказала: «У мене до вас прохання: не кажіть Володі, що приходили до вас за теплим одягом...»

— Його звати не Володя, а Віталій,— поправила жінка.

— Пробачте, Віталію, а то він подумає, що комендант йому не довіряє. Ми ж не знали, що він у вас живе і що ви вже здали теплий одяг для німців. Ми про вашу відданість скажемо комендантові міста.

— Добре, добре! Скажіть комендантові, замовте про мене хороше словечко. Може, продуктів добавить,— просила жінка.— Мене так Совети скривдили...

Коли підпільники повернулись на явочну квартиру, Павло сказав Валі:

— От підла гадина. Каже її Совети скривдили. А квартиру при Радянській владі, бач, яку отримала...

— Ця гадина, Павлику, взялася на облік у німецькій комендатурі, а комендант до неї на квартиру поселив другу гадину. Ти помітив у другій кімнаті німецький мундир і цивільні підношені костюми й українські сорочки? Цей Віталій явно служить агентом у гітлерівців. Ходить до них у військовому костюмі, а до простих людей іде в цивільному.

Павло відповів:

— Я, Валю, помітив у тій же кімнаті ще й закривавлений мундир радянського командира, натільну білизну...

— Знято з убитих радянських воїнів той одяг,— з біллю в серці сказала Валя.— Хіба не бачив, як різна підлота на базарі закривавленою білизною торгує?

Підпільники почали стежити за Віталієм.

Іван Демиденко поставив завдання: дізнатись, де працює Віталій, з ким спілкується, яку зброю носить, в яких кутках Кривого Рога і за його межами буває.

Спостереження показали: Віталій має і другу квартиру в західній частині міста, біля річки Саксагань. Іван порадив самим на другу квартиру Віталія не йти, а взяти з собою когось з поранених бійців, які вже одужують.

Ми підбрали одного кремезного бійця, рани якого вже затягнулись і він збирався перейти лінію фронту. Підготували йому документи, одягли в німецький мундир і вирушили в дорогу. Валя — в ролі перекладача, Павло — носія теплого одягу, а боець — солдата вермахту по імені Ганс. Домовились, що при потребі він промовляє по-німецьки слова: «Теплий одяг німцям потрібний».

Довго йшли підпільники в напрямку станції Карнаватка. Нарешті знайшли потрібну їм вулицю. Не відразу зайшли в будинок, де квартирував Віталій, а вирішили спочатку зайти до кількох господарів і «зібрати» теплий одяг для німецьких солдатів. Це для того, щоб комусь не впало в око, ніби «збирачі» одягу прийшли спеціально на квартиру Віталія.

Зайшли в перший двір. Сінешні двері відчинила старенька жінка.

— Що вам потрібно? — запитала вона.

— Ми з місцевої комендатури, — відповіла Валя. — Прийшли за теплим одягом для німецьких солдатів.

— В мене нічого нема, а якби й було, то не дала б, — зі злістю відповіла старенька. — Позавчора в мене ночували два німецькі шофери. Так вони ранком, як виїздили, забрали все мое майно:

костюми, сорочки, плаття, пальто... Було кілограмів п'ять кукурудзяної крупи і трохи тоненького сала. І те забрали. Я два дні сиджу голодна. Пішла до коменданта, поскаржилась на німецьких шоферів. Так він мене побив і виштовхав на вулицю. Ось дивіться, які синяки на обличчі. Скажіть оцьому фріцеві, — старенька показала на нашого «Ганса», — що всі німецькі солдати бандити і злодії.

Всі троє, ми тихо вийшли з хати, направились до сусідів. Назустріч вийшла худа, з посинілим обличчям молода жінка. Вона завела прибулих у хату і сказала:

— У нас, як бачите, і холодно й голодно. Маємо з чоловіком двох діток і обое дуже хворі. Немає чого їсти. В дівчаток температура, чоловік он теж лежить з тяжким запаленням легенів. Були в нас днями німці, позабирали останній одяг. Сказали, що для німецької армії. Забрали навіть дитячі пальтечка. З погребя витягли останню картоплю. Як будемо жити далі — не знаю.

Валя подивилася на дітей, які лежали в ліжку одне біля одного. Старшій дівчинці було років сім, меншій — близько п'яти. Вони дуже стогнали. Валя ледь стримувала сльози, щоб не заплакати, а в нашого «Ганса» пальці рук стиснулись у кулаки.

Нарешті підійшли до будинку, де мав, за даними підпільників, жити Віталій. Постукали в двері. Вони відчинились, і на порозі показався молодий з розчервонілим обличчям чоловік, а за ним — жінка. З кімнати доносились запахи смаженого м'яса, картоплі, самогонки, ввійнуло теплим повітрям.

— Хто ви? — грубо запитав чоловік.

«Ганс» промовив кілька слів по-німецьки.

Валя переклала:

— Німець сказав, що ми з військової комендатури. Збираємо теплий одяг для солдатів доблесної німецької армії.

— Я вже теплий одяг здавав декілька разів,— услужливо відповів чоловік.— То, якщо вам треба, ще здам.

Він відкрив маленькі дверцята, що виходили в конюшню, і проник туди. Сполохались кури, захрюкали свині. Чоловік (а він погано тримався на ногах, бо був п'яний) виніс фуфайку і подав її Павлу Татаринцеву.

— Візьміть,— сказав,— одягайте німців. Вони нам волю принесли.

Фуфайка була в плямах крові. Валя глянула на «Ганса». Той знову сказав кілька слів по-німецьки. Валя переклала:

— Німець каже, щоб ви фуфайку випрали, змили кров, а ми через тиждень прийдемо й заберемо.

З кімнат доносились регіт, пісні п'яних людей. Підпільники зрозуміли, де знаходяться, і пішли з подвір'я. А вдома довго обговорювали ситуацію, в яку потрапили. Жінці, в якої хворі діти, було вирішено допомогти медикаментами й продуктами. Не відкладаючи, все це зробили. Діти і їх батько поправили своє здоров'я. Жінка багато розповіла цікавого.

— У тій квартирі, де вам давали фуфайку,— говорила вона,— живе поліцай.— У нього квартирував якийсь Віталій. Де він працює — не знаю. Але один раз бачила, як вночі підїхала німецька легкова машина і Віталій вийшов з неї в німецькій формі. Я злякалась і відскочила од вікна.

На запитання Валі, «Чи не знаєте випадків, щоб на вашій вулиці або на сусідній німці виявили по-

ранених бійців Радянської Армії?», жінка відповіла:

— Недалеко від нас днів п'ять-сім тому німці забрали пораненого радянського офіцера і господарів, які таємно його лікували. Всіх їх розстріляли.

Іван зрозумів: в особі Віталія — фашистський агент. Можливо, він винен у смерті багатьох радянських людей? Тому Павло одержав наказ продовжувати стеження за Віталієм і квартирами, де він живе. Таким чином може удасться запобігти подальшої загибелі наших поранених військовослужбовців, а також радянських активістів.

— Ти, Павле, вже досвідчений підпільник,— говорив Іван.— У центрі рудника імені Дзержинського живе кровопивець. Операцію треба провести дуже тихо, без застосування зброї.

Павло першим серед членів нашої підпільної групи роздобув німецький пістолет. Де він дістав його? Розповім усе по порядку.

Якось Татаринцева запросили на вечоринку. Павло грав тут на гітарі й під її акомпанемент виконував пісні. До війни, навчаючись у середній школі № 26, він брав активну участь у шкільній художній самодіяльності. Любила молодь хлопця за веселу вдачу, різні витівки, жарти.

На вечоринці був присутній один німецький офіцер. Павло відразу збагнув, що вдруге такої нагоди може і не трапитись. Коли німець сп'янів, Татаринцев непомітно вийшов з приміщення, облив бензином сарай і підпалив його. Хтось гукнув:

— Пожежа!

Всі вибігли з квартири. Скориставшись цим, Павло підскочив до п'яного офіцера, витяг з кобури парабелум і тут же сховав його, а ранком приніс до нас, Демиденків.

Пам'ятаю, як Іван сідав за стіл і вчив підпільників розбирати й складати пістолет. А мама наша в цей час вартувала на подвір'ї, щоб ніхто з чужих зненацька не зайшов до будинку. А в кар'єрі Іван вчив нас стріляти. Краще, влучніше за всіх бив у «яблучко» Татаринцев.

І ось Павло з притаманною йому витримкою, наполегливістю, розсудливістю приступив до виконання наказу керівника підпільної групи. Насамперед, він простежив за квартирами Віталія. Виявив, коли фашистський посіпака буває на рудничній квартирі та в квартирі, що на Змичці, коли виходить з дому і повертається назад, скільки днів буває у відрядженні. Павло вистежив, що відрядження для Віталія — це виїзди в населені пункти Криворіжжя для участі в каральних акціях фашистських властей, в розправах над радянськими людьми. Вивчив підпільник і режим дня хазяйки квартири, у якої живе Віталій. Дізнався, коли та виходить з дому, до кого саме ходить, скільки часу буває в гостях, виявилось, що дружить вона з такими ж покидьками, як і сама.

Нарешті (коли Віталія не було дома) Татаринцев ранком зайшов до хазяйки квартири. Та відкрила старому знайомому. Павло сказав, що його спеціально послав до неї комендант міста, щоб уточнити, в яких продуктах вона відчуває потребу. Післязавтра комендант посилає декілька вантажних машин з солдатами в села для конфіскації у сімей радянських активістів свиней, корів, зерна, сала, картоплі.

— А в які села будуть їхати? — з радістю запитала хазяйка. — Може, поїдуть далеко та по дорозі й у моє рідне село завітають. Я б вказала на тих, хто при Советах був активістом.

— Та ні, їхатимуть близько — в Лозоватку, Недайводу, Олександрівку, Златопілля,— відповів Павло.

— Шкода, я б допомогла визволителям. Та чого ж ми стоїмо? Проходьте!

Хазяйка завела Павла в кімнату, де спить ночами її постоялець.

— Сідайте за стіл Віталія й пишіть, бо я малограмотна.

Павло уважно розглядав квартиру.

— Та якось незручно сідати за стіл Віталія. А як він прийде?

— Не бійтесь. Він поїхав на якесь важливе завдання. У нього зараз багато роботи. Ви наш чоловік. І я вам можу сказати. Десь там треба розстріляти саботажників, які не хочуть коритись німцям. Один раз приїхав закривавлений. Каже, що дуже багато було роботи. А Віталій взяв з собою мало помічників.

Серце у Павла так калатало, ніби хотіло вирватися з грудей.

Та він радий був тому, що ця поганка підтвердила висновки в результаті його спостережень: Віталій був у від'їзді.

Павло сів за стіл.

— Чорнило є, а де ж папір? — запитав він.

— Там, в ящику стола шукайте,— відповіла хазяйка.— Віталій багато пише. Папір у нього є.

Вона вийшла в кухню і швидко повернулась.

— Може, ви голодні? Воно ж тільки день починається. Та й я не снідала. Я швиденько на примусі сало піджарю, а тоді вже й запишите, в яких продуктах нуждаюся. Ой, які ж німці турботливі. Сам бог послав їх нам ...

Татаринцев охоче прийняв запрошення поїсти. Хазяйка перехрестилась і вийшла в коридор. А

Павло, шукаючи чистий аркуш паперу, одночасно проглядав записи Віталія. Там були копії звітів перед жандармерією і поліцією про знищення в селах людей, які не хочуть коритися німецьким властям, про розстріли шахтарів, які не дали згоди добувати руду. На одному аркуші він побачив незграбно намальовану схему шахти з поміткою, де можуть ховатися радянські люди. Поруч приписка: «Примінити отруйний газ».

На самому низу ящика, під купою паперів, лежала товста папка з відтиском німецького герба. Павло швидко відкрив, читає: «Шефу міської жандармерії, копія начальника міської поліції...» Далі йде доповідна й перелік адрес осіб, які таємно лікують поранених радянських воїнів, називаються сім'ї командирів Радянської Армії.

Павло не дочитав до кінця. Очі налились кров'ю. Злість і ненависть опанували ним. Він швидко сунув папку за пояс. У цей час зайшла хазяйка. Вона ахнула: «Що з вами! У вас таке бліде обличчя. Вам погано?»

Павло бадьоро відповів:

— Та ні! Зі мною все гаразд. Просто тут душно.

— Так я зараз відкрию квартиру.

Павло запросив хазяйку сісти. Взяв ручку і почав під її диктовку писати, яких продуктів їй не вистачає. Писав швидко, непомітно позираючи на двері та вікно.

Хазяйка піднялась і через хвилину-дві принесла на сковороді ячню, жарене сало.

— Ну що, поснідаємо?

Павло глянув на годинника, що цокав на стіні, й заметушився.

— Ой, як я у вас затримався. Треба бігти, а то коменданта не застану. А поїмо іншим разом.

Павло прожогом вискочив на вулицю і в цей же день про все доповів Івану Демиденку. Той негайно дав наказ у першу ж ніч переправити поранених бійців і сім'ї командирів Радянської Армії в надійні місця. Це була нелегка робота. Треба було знайти нові квартири з відданими Радянській владі людьми. Та підпільники цю роботу провели організовано і, головне, швидко.

СТАЛІНГРАД ВИСТОЯВ

Вдень і вночі народні месники Кривого Рога не давали спокою ворогові. То тут, то там гриміли вибухи, спалахували заграви.

Ось через вузьку вулицю, висліджуючи гітлерівського солдата, перебігла людина. Попереду — шахтні шурфи. Зручне місце. Солдат зойкнув і навіки замовк. Людина, забравши зброю і документи, зникла в темній гущавині саду.

Підпільників надихали успіхи радянських військ під Сталінградом. З великою увагою стежили вони за подіями на Сталінградському напрямку.

Гітлерівці кричали, аж пінилися, що війська фюрера незабаром дійдуть до Волги, що вони взяли Ростов.

На проспекті імені Карла Маркса у двох приміщеннях окупанти обладнали казино: окремо для солдатів і офіцерів. Проводячи тут своє дозвілля, гітлерівці пили спиртне і горланили: «Волга наша! Нафта з Кавказу потече в Берлін!». Окупанти твердили, що Радянська Армія буде потоплена у Волзі, а частина її бійців знайде могилу в горах Кавказу.

Поліцаї, всілякі прихвосні з міської управи залякували людей тим, що в 1942 році німецькі вій-

ська дійдуть спочатку до Волги, а потім до Уралу. Гестапівці посилили репресії. Вбивали людей вдень і вночі. Вбивали за те, що хтось косо подивився на солдата чи не уступив йому дорогу.

Біля села Красіно в середині серпня трапився такий випадок. Їхав вулицею села німецький комендант на тачанці. А назустріч йому йшов похилого віку чоловік і не привітався з гітлерівцем. Комендант зіскочив з тачанки і почав бити чоловіка прикладом. Бив і кричав:

— Чого не вітаєш переможців, чого не здороваєшся? Ти — більшовик!

Фашист довго бив прикладом людину, а потім пристрелив.

Гітлерівці галасували про подвиги своїх солдатів у Сталінграді. А ми написали антифашистські листівки, в яких розповіли, що гітлерівці Сталінград не взяли і не візьмуть, що з Волги окупанти воду не п'ють, бо до неї не дійшли.

Комітет комсомолу зобов'язав кожного члена організації проводити серед людей бесіди про героїчну нашу армію, про її успіхи під Сталінградом і на Кавказі.

Іван направив Галю Прокопенко на біржу праці, що розмістилася в будинку № 15 по вулиці Глінки. Кожного дня фашисти звозили туди молодь і відбирали для відправки в Німеччину. Галя агітувала молодь не їхати на чужину, розповідала про каторжну роботу, яка чекає кожного на заводах Круппа, в землеволодарів. Багато підлітків після бесіди Галі тікали додому, в села.

Ще не один раз Галина Прокопенко ходила на біржу праці й переконувала молодих людей, шукала шляхи повернення їх додому. І це їй вдавалося. Регулярно носила вона й листівки у Гейківку, Мусяївку, в Велику і Малу Володимирівку Казанків-

ського району Миколаївської області. Люди читали ці листівки і раділи успіхам Радянської Армії під Сталінградом.

Одного разу Галя попала в облогу. Її тут же було заарештовано. Жандарми відправили підпільницю на станцію й посадили в брудний вагон, заповнений в'язнями. Поїзд рушив. Та за станцією Мусіївка Галя з групою в'язнів тікає і повертається додому.

Якось в ясний сонячний день їй доручили понести листівки в селище Інгулець. Перейшла Гданцівку. Біля концентраційного табору, щоб не потрапити в руки гітлерівців, звернула з бруківки вліво, в гайок, і попрямувала на станцію Кривий Ріг. Потім перейшла степ і помандрувала над річкою Інгулець. У лівій руці — відро-дійниця з прихованими листівками.

Раптом, ніби з-під землі, з'явилися три гітлерівці, озброєні автоматами. Побачивши дівчину, вони поспішили до неї. Дівчина прискорила ходу. Та тупіт солдатських чобіт ставав усе гучнішим. Гітлерівські вояки ось-ось схоплять її. І тут Галя приймає сміливе рішення: стрибає з скелястого берега в річку Інгулець. Солдати довго ходили понад річкою, зазираючи зі скелі в очерет. А Галя сиділа там по шию в грязюці й не ворушилася. Сиділа до пізньої ночі, потім, переконавшись, що гітлерівців немає, вийшла з очерету. Вона була брудна, трусилась від холоду. Адже просиділа в грязюці не одну годину. Вночі дісталась додому. Тоді вона дуже захворіла. Було запалення легенів. Ми робили все, щоб вилікувати мужню підпільницю.

Після цього випадку Іван наказав Галі брати з собою пістолета. Він навчив її влучно стріляти. Молода підпільниця була кмітливою, вона швидко

опанувала недівочу справу. Та й війна вимагала цього.

У госпіталях Кривого Рога було багато поранених солдат противника. Багатьох привезли з-під Сталінграда. Були серед них й італійці. Деякі італійські льотчики (під Кривим Рогом був їхній аеродром) заявляли відкрито, що вони не хочуть воювати проти росіян, що їх послали силоміць на Східний фронт. А один італійський шофер допоміг нашим патріотам серед білого дня перевезти в надійне місце дев'ятьох тяжкопоранених бійців і командирів Радянської Армії, ще й дав три хлібини зі свого солдатського запасу, а також аптечку, яка була в його машині. Я до цього часу шкодую, що не записав прізвища цього сміливого італійця.

В одному з госпіталів лікувався італійський солдат, який непогано знав російську мову. Його поранило під Сталінградом. Валя Бузько познайомилася з ним. Вона та й інші наші підпільники з повідомлень Радінформбюро знали про бої у місті на Волзі. Але цікаво було дізнатись, як оцінює їх італієць. А він говорив, що на Сталінград, крім німців, йшла ціла італійська армія, що цю армію дуже було побито ще на підступах до міста, що вже більше місяця йдуть кровопролитні вуличні бої.

— Німецька авіація,— говорив італієць,— день і ніч бомбить Сталінград. Російські солдати б'ються хоробро. В полон не здаються. Був такий випадок: наш взвод напорівся на одного російського кулеметника. Офіцери взводу кричали, щоб він здався. Так кулеметник не підкорився. Декілька годин ми штурмували його окоп. Багато наших солдат загинуло. Нарешті кулемет замовк. Ми кинулися на окоп. Звідти полетіли гранати. Коли кінчилися гранати, кулеметник вийшов проти нас з баг-

нетом. Він загинув на полі бою, але нас не пропустив.

Валя Бузько запитала італійця:

— А чому наш солдат хоробро бився? Як, потвоєму?

Італієць нічого не відповів.

— Тому,— відповіла Валя,— що він бився за свою рідну землю.

Багато прикладів навів італієць про героїчні подвиги наших воїнів. У кінці розмови він оглянувся і сказав:

— Гітлер у Сталінграді зуби зламає. Мене під цим містом поранило. Мої товариші шукали нагоду здатися росіянам у полон.

Потім Валя Бузько ще раз пробралася в госпіталь. Але нашого знайомого італійця й інших його поранених товаришів німці зі своїх госпіталів по-виганяли.

Наші підпільники ходили поміж людей і розповідали про події під Сталінградом, про те, що це місто гітлерівці не візьмуть. Люди з задоволенням слухали агітаторів, раділи успіхам радянських воїнів.

Якось ми слухали радіопередачу з Москви. Диктор Юрій Левітан сказав, що 2 лютого 1943 року повністю знищено оточені під Сталінградом війська противника.

Криворіжці складали про свою героїчну армію частівки, пісні, в яких славили подвиги її воїнів і з нетерпінням чекали, коли радянські війська прийдуть у місто гірників. Криворізькі підпільники, партизани, багато полум'яних патріотів пишались, що і вони вносять свій вклад у перемогу над ворогом на різних фронтах, у тому числі й під Сталінградом.

ЙШЛИ НА МІСЦЯ БОЇВ

Пошуки на місцях боїв тяжкопоранених радянських воїнів, їх догляд і лікування — все це залишалося важливим завданням членів підпільної групи. Виконувати ці завдання в період окупації гітлерівцями міста було ой як нелегко. Але молоді месники добре справлялися зі своїми обов'язками. Бо знали: треба! Тож і йшли туди, де їх, можливо, чекав воїн, який пролив свою кров на полі бою. Йшли групами, по троє в кожній. В руках — німецькі автомати, пістолети, якими добре володіли хлопці й дівчата.

Члени груп добували продукти, паливо, постільні принадлежности... Все це переправляли в підпільний госпіталь, де лікувались наші воїни. З мануфактури жінки і дівчата шили матраци, напірники тощо. А на перев'язочний матеріал йшли старенькі, але чисто випрані простині, віконні занавіски, платки, сорочки... Де брали їх підпільники? Приносили з дому, просили у своїх добрих знайомих, родичів. І ніхто не відмовляв їм у цьому. Принесені речі рвали на смужки і акуратно складали у великі корзини, прикриваючи зверху соломною або сіном.

Однією з пошукових груп керувала Валя Бузько. Якось група вийшла з селища Держинського й направилась у широкий степ, де точився бій і на полі могли лишитись поранені. Перетнувши в одному місці грейдерний шлях, залягли. Мимо проїхали дві автомашини з солдатами і собаками, мотоцикли і декілька критих санітарних машин. Відїхавши метрів двісті, вони стали. Солдати підбрали своїх поранених, що лежали біля шляху, і завантажили ними криті машини, які зразу ж повернулись назад, у Кривий Ріг.

— Як би я хотів зараз дати чергу з автомата по отих гітлерівцях, перестріляти всіх до одного,— тихо сказав шістнадцятирічний Георгій Кожакін, стискаючи в руках автомат.

— У нас інше завдання,— відповіла Валя.— Треба рятувати наших поранених бійців.

— А ви бачили, друзі,— втрутився в розмову Павло Татаринцев,— німці ще й на мотоциклах проїхали. Вони використовують їх на вузьких шляхах і стежках, де не пройдуть вантажні машини. Значить, нам треба нести наших поранених в балки, куди й мотоцикл не зможе проїхати, в густих чагарниках ховати їх, а потім темними ночами перевозити в надійні місця.

Всі погодилися з цим твердженням товариша.

— Давайте швидко оглянемо посіви, де можуть бути поранені,— дала команду Валя.

Комсомольці тут же розійшлися степовими шляхами і стежками.

З правого боку доносилось гавкання собак, людські крики і зойки.

— Розривають німецькі овчарки наших поранених братів,— з сумом сказала Валя.

Неподалік, у кукурудзі, застогнала людина. Комсомольці поспішили на стогін. Ваговиті качани, що звисали на стеблах, заважали швидко рухатись. Та ось у міжрядді кукурудзи члени групи побачили пораненого молодшого командира Радянської Армії. На його ногах запеклася кров, змішана з землею. Почувши шелест і кроки, офіцер зібрав останні сили і не закричав, а застогнав:

— Не підходьте, фашистські гади! Буду стріляти!

Комсомольці зупинились. Рука пораненого, яка ледь тримала пістолет, повільно опустилась на вогу землю. Командир знепритомнів.

Здалеку доносились автоматні постріли, гавкання і зле гарчання собак, передсмертні крики тяжкопоранених бійців.

Георгій і Павло швидко вирвали кілька високих листатих стебел кукурудзи, поклали їх на землю, виламали качани (щоб не муляли) і перенесли на зелене «ліжко» пораненого. Він тихо стогнав, тримаючи обома руками пістолет.

Валя наказала Георгію одійти від пораненого метрів на двісті і прислухатись до звуків.

— Якщо фашисти будуть рухатись з собаками в нашому напрямку,— говорила вона,— то приймай бій. А ми поки що перев'яжемо пораненого, а потім прийдемо тобі на допомогу.

Павло підняв воїнові голову, і Валя напоїла його колодязною водою. Після цього розрізала штанину на одній, потім на другій нозі пораненого. Закривавлений одяг так присох до тіла, що його ледь відірвали. Рани на ногах були глибокі й широкі. «Рвані», як кажуть медики. Підпільники промили їх, змазали йодом і забинтували білими смужками простині. Пospішали. Піт заливав очі. Незчулися, коли й ніч наступила. Валя послала Павла до Георгія. А сама витягла з кошика баночку гарбузової каші й почала з ложечки годувати пораненого.

Незабаром і хлопці повернулися. Вони повідомили, що гітлерівці з собаками пішли в протилежному напрямку.

— Цей поранений, мабуть, щасливий,— сказала Валя.— Попався б він на очі фашистам — не пощадили б.

Напруження минуло. Всі троє посідали біля воїна. Кожен думав про своє. Кожен, ще не попрощавшись з дитинством, узяв на себе обов'язки дорослих.

Валя Бузько

Георгію й Павлові було лише по шістнадцять. Перший з них — високий на зріст, кремезний, фізично розвинений юнак; другий — менший ростом, худорлявий, але бадьорий і прудкий. Обидва добре грали на музичних інструментах, співали.

Валя — розумна, вдумлива дівчина. До того ж гарна, струнка. З дитинства дуже любила математику, не один раз брала участь в олімпіадах і перема-

гала в нелегких математичних конкурсах. Бо добре знала всі формули й теореми. Любила Валя й вірші складати. І взагалі була добре начитаною. За це в колі друзів її називали «ходячою енциклопедією». А ще дівчина вміла добре в'язати й вишивати.

Густі чорні хмари у цю серпневу ніч низько висіли над степом. Десь у небі гули літаки. В міжряддях кукурудзи, обдаючи нічною прохолодою юних месників і пораненого воїна, який пролив кров під Кривим Рогом, пронісся вітерець, насичений запахом підсохлих трав.

Здалеку доносились часті автоматні і рушничні постріли.

Перев'язані рани, колодязна вода, смачна їжа та нічна прохолода повернули свідомість пораненому. Він тихо запитав:

— Хто ви?..

— Ми — місцеві комсомольці,— сказала Валя.— Нас троє. Я — старша групи. Зі мною два хлопці — Павло і Георгій. Ми вас відправимо в госпіталь. Лежіть тихо. Ви втратили багато крові.

— Дайте я потисну ваші руки,— прошепотів поранений.

Він притис до грудей три тремтливі руки своїх рятівників.

А потім розповів, що родом він з Сибіру, що під Кривим Рогом його рота добре біла ворога. Він сам підбив один фашистський танк. Воїн згадав, що в його рідному селі живе багато українців. Сибіряки з ними дружно живуть.

Юні месники почали вирішувати, як бути далі з пораненим — тягти на плащ-накидці чи нести на руках. Вирішили нести. Бо якщо тягти плащ-накидку, то вона залишатиме на землі слід, по якому німці легко можуть знайти пораненого. Йшли повільно, часто відпочивали. Валя і Павло тримали кінці накидки ззаду, а Георгій, взявшись за два кінці, йшов спереду. Ноша важка. А ще ж і перев'язочний матеріал та фляги несли на собі.

Десь опівночі підійшли до річки Саксагань. Не ступили й десятка метрів, як роздався рушничний постріл. Куля просвистіла над головами. Всі троє швидко опустили пораненого й полягали на землю. Георгій на сухе стебло очерету, що лежало поруч, повісив картуз і високо підняв уверх. Так протримав декілька хвилин. Пострілу вже не послідувало. Хто стріляв і з якою метою — залишилось загадкою.

Почали шукати брід. Хоча всі добре знали цю річку, особливо хлопці, але в густій пітьмі не змогли зорієнтуватись, де краще переправитись. Георгію здавалось, що брід уже пройшли. Раптом з високого очерету донісся стогін. Хто там?

Як виявилось, в очереті лежав боєць. Побачивши людей, він крикнув:

— Не підходьте!

Всі зупинились.

Валя сказала:

— Ми свої. Вам нічого боятись,— і попрямувала до бійця. Той лежав на животі, тримаючи в правій руці речовий мішок.

Підійшли й хлопці.

— Мої дорогі,— став говорити боєць.— Вже цілу добу повзу і не можу натрапити на живих людей. З бугра вдень побачив річку і оце сунусь до неї: Одна нога ніби задубіла. Осколком роздробило ступню. Візьміть мій солдатський мішок. Я з нього, щоб було легше повзти, повикидав усі зайві речі. Залишив тільки фото матері, коханої дівчини та книжку Островського «Як гартувалася сталь».

Бійцеві дали води. Він пив довго, з переривами.

— А з річки води не пийте,— сказала Валя.— Ми зараз віднесемо тяжкопораненого і прийдемо за вами.

Члени пошукової групи принесли на явочну квартиру того молодшого командира, якого знайшли в кукурудзі, а потім сюди ж доставили і бійця з пораненою ногою.

Всі троє добре усвідомлювали, яку велику справу вони роблять. Тож і поспішали. Перепочили на квартирі з годину і знову вирушили в степ.

Серпневі ранки прохолодні, і, щоб зігрітись, Валя та її помічники прискорили ходу. В степу помітили запряжену парокінну бричку. Молоді месники витягли її на поле обмолоченого вівса, коней розпрягли і до цієї ж таки брички прив'язали, поклали їм вівсяної соломи.

— Цей транспорт нам знадобиться,— вирішили члени пошукової групи і пішли далі по степу.

Як стемніло, комсомольці перевезли бричкою у Кривий Ріг більше десяти тяжкопоранених воїнів Радянської Армії.

Ранком усе та ж трійка вийшла на шлях, що вів у вибалок. Тут густо росли кущі, на яких хтось розвішав шинелі, гімнастерки, штани, білизну... Комсомольці підійшли ближче й побачили, що весь одяг був закривавлений.

— Якийсь негідник постягав, очевидно, цей одяг з поранених та вбитих бійців і вирішив просушити, — зазначила Валя.

— Не інакше, як німці! — додав Павло.

— Зараз побачимо, хто цей злодій, — відповіла Валя і наказала сховатися в заростях. Чекати довелось недовго. Із-за високих соняшників, що росли біля дороги, викотилася бричка, в яку була запряжена одна конячина. На возі сидів здоровенний чолов'яга років двадцяти семи — тридцяти і щось насвистував. Під'їхавши до розвішеного одягу, зіскочив з воза. До нього підійшли Валя і хлопці.

— Що це ти робиш?

— Збираю на хазяйство. При Советах довго сидів у в'язниці, а це, спасибі німцям, — звільнили. Приїхав додому і ось тепер хочу розбагатіти. Продам оцей одяг (я його постягував з убитих та поранених) і куплю собі лавку. Приєднуйтеся до мене.

— За що тебе судили?

— Крав державне добро. Одного разу порізав вартового.

— Та тебе треба було розстріляти, а радянський суд ще тебе живим залишив, — гнівно сказала Валя. І продовжила: — Як же ти міг зі своїх братів стягувати шинелі й натільну білизну?

— Так розбагатіти ж хочу, а іншого шляху для цього не бачу.

— Бандит ти! Зрадник! Негідник! — закричав Георгій.— Бійці кров пролили, б'ючись з ворогом, а ти їх, німечних, грабуєш. Ми тебе судити будемо.

— Ви ще пацани, щоб мене судити. Не від таких, як ви, тікав, комсомолія! — ехидно процідив бандит. І, повернувшись до брички, витяг з-під закривавленого одягу німецьку гвинтівку, клацнув затвором і різко повернувся до молодих месників. Та на негідника вже були наставлені два автомати і пістолет. Бандит пожовтів. У цей момент по польовій дорозі промчалось кілька німецьких мотоциклів з колясками. Бандит помітив їх і побіг напереріз з рушницею в руках. Водночас він кричав:

— Пани визволителі! Пани визволителі!..

Мотоцикліст, який сидів у колясці, навів на «бігуна» дуло кулемета і дав коротку чергу.

Рейди криворізьких патріотів продовжувались. Ризикуючи життям, вони вивозили з поля бою поранених бійців і командирів Радянської Армії. Всіх воїнів переправляли в підпільний госпіталь, де їх лікували безстрашні комсомолки, сестри-медички Валя та Надя Бузько. Нелегко доводилось цим мужнім дівчатам. В умовах жорстокого окупаційного режиму треба було обмити кожного пораненого, переодягти, нагодувати, зробити своєчасно, при мізерній кількості медичних інструментів, операцію, перебинтувати, підтримати добрим, лагідним словом. У лікарню у будь-який час могли заскочити озброєні до зубів жандарми, есесівці, гестапівці чи поліцаї і зробити що завгодно.

У Кривому Розі формувались маршові роти для Східного фронту. Багато фашистських піхотних і танкових дивізій заповнили вулиці, сквери, пар-

ки. І в цій обстановці підпільники продовжували лікувати і повертати в стрій десятки радянських тяжкопоранених воїнів. Бійці й командири лежали в лікарні під прізвищами жителів з віддалених сіл і хуторів. Коли вже не було місць у лікарні, тоді поранених розміщували на дахах і в кімнатах покинутих будинків, які патріоти ретельно охороняли.

Одного разу, відправившись на чергові пошуки поранених, Валя Бузько, Георгій Кожакін і Павло Татаринцев побачили на картопляному полі жінку похилого віку. Припавши до грудей воїна, вона плакала. Валя допомогла піднятись їй. Жінка, плачучи, розповіла, що носила своєму соколику їсти, промивала і перев'язувала чистою білизною рани, а він тільки-що помер. Валя оглянула рани: у тілі воїна було дуже багато осколків, він помер від газової гангрени.

Заспокоївши стареньку, члени пошукової групи запитали:

— Ви більше не зустрічали наших поранених?

Жінка зам'ялась. А потім запитала:

— А ви хто будете?

Комсомольці завагались, не знали, що їй відповісти зразу. Сказати правду вони боялись. Перед ними сиділа наша радянська жінка, але посвящати її в таємницю свого завдання не хотіли. Подумавши, Валя Бузько від себе і від імені своїх товаришів сказала:

— Ми прості радянські люди.

Жінка відповіла, певно, не дочувши:

— Раз ви Радянська влада (а ми Радянській владі віримо), то вам я можу й сказати. Отут, недалечко, ми з жінками нашого села лікуємо п'ятьох тяжкопоранених воїнів. У село ми їх брати боїмося, бо там є люди, які продалися германцю,

можуть і донести ворогам, а ті нацькують собак на поранених. А собаки ж ті — здоровенні вівчарки. Нападуть на людину — розірвуть на куски.

Валя з хлопцями пішла за тіткою. Та вказала місце схову. Всі тяжкопоранені стогнали. Валя присіла, пощупала рани, на яких було нав'язано багато ганчірок. Під ганчірками — підіслане листя капусти, лопухів, різних широколистих трав. «Лікують жіночки своїм методом», — подумала Валя. Вона дала хлопцям команду — дістати з кошиків спирт, йод, вату, бинти. Обережно зняла ганчірки з листям, промила рани спиртом, помазала йодом і забинтувала. Павло та Георгій дружно допомагали. Жінка уважно спостерігала за вправними рухами молодих хлопців і дівчини й, коли вони все закінчили, сказала:

— Таки правда: є в тилу германця Радянська влада.

Вже було зовсім темно. Жінка показала місце схову іще трьох поранених. Тільки Валя і її вірні помічники почали обробляти рани, як щось різнуло по листях кукурудзи. «Може, град», — подумалось. Усі глянули в небо. Аж, ні. Не град. У високості точився нічний бій літаків, і в землю впилися трасуючі кулі. Вони ж решетили й листя рослин. Валя з прожогу впала на першого пораненого, прикривши його своїм тілом від куль і осколків. Те ж саме зробили й хлопці.

А потім у повітрі почали завивати бомби. З страшним ревом вони впали неподалік від того місця, де лежали поранені, й розірвались. Коли бій затих, Валя запитала:

— Всі живі?

— Всі! — відповіли хлопці й тітка.

Жінку Валя відпустила в село, додому, а сама з Павлом і Георгієм продовжувала пошуки пора-

нених. Дійшли до вибалка і почули тихе скиглення собаки.

— Чи не німецька недобита вівчарка? — мовила Валя.

— Та ні,— заперечив Георгій.— Німецька вівчарка, коли її поранять, не так скигле.

Тихо підійшли до місця, з якого доносилось скавучання собаки. Розсунули високі перезрілі стебла жита. На притоптаних до землі стеблах лежав боець, а, обіпершись лапками на його груди, схилилась і скиглила дуже худа собака.

— Накрийте мене плащ-накидкою,— сказала Валя і ліхтарем освітила бійця. Взяла його за руку. Вона була холодна. І серце не билось.

Валя налила в кружку води і піднесла собаці. Та не пила. Певно, в неї була висока стадія виснаження. Собака глянула на Валю мутними очима і опустила голову на груди мертвого воїна.

— Яка вірність! — мовила Валя.

Комсомольці-підпільники поховали бійця, постояли в журбі, а потім попрямували далі. На великій відстані виявили ще одного пораненого бійця, який корчився від болю. Йому негайно подали допомогу. Валя наказала покласти бійця на плащ-накидку і нести до брички, що стояла на вівсяному полі. Хлопці туди направились через посіви. В п'ятьмах йти було дуже важко. Раз у раз наштотувались на різні перепони, обходили їх... Нарешті дійшли до місця, де стояла бричка з прив'язаними кіньми. Але що це? На місці брички виднілася глибока воронка від авіаційних бомб. Поруч лежали вбиті коні, на відстані ще були воронки.

Всі, не змовляючись, присіли на стерню. Помовчали, Валя, як старша групи, думала над тим, як вийти із складної ситуації. В степу лежать тяжкопоранені воїни, їм загрожує неминуча загибель,

якщо вночі не перевезти в підпільний госпіталь. Що ж робити? Де вихід? Як врятувати поранених?

Мозок Валі працював з перевантаженням. У шкільні роки вона рішала складні задачі, а такої, як сьогодні, не доводилось. Дівчина думала, думала... І раптом сказала:

— Слухайте мій наказ!

Молоді патріоти встали.

— Ми повинні,— говорила Валя,— конфіскувати у німців машину і обов'язково цієї ночі перевезти в Кривий Ріг поранених. Інакше вони загинуть у степу.

Валя була дуже схвильована і збуджена. Вона тут же приступила до виконання свого задуму. Спочатку наказала Павлові вирізати на сусідньому полі соняшничину. А потім повела хлопців до грейдера в траві, і всі троє полягали обабіч нього: Валя й Павло — з одного боку, Георгій — з другого. Почали спостерігати за рухом німецьких машин на Кривий Ріг.

Павло спитав Валю:

— Навіщо тобі соняшничина?

— Я її підніму в руці, як вийду на шлях, щоб німці бачили, що я з мирними намірами.

Пройшла колона. Потім почали їхати одинокі машини. Валя взяла в праву руку соняшничину і пішла назустріч машині, що показалась вдалині, тьмяно освітлюючи фарами шлях. Машина порівнялась з Валею, але на її прохання не зупинилась.

Георгій і Павло лежали, тримаючи наготові зброю.

«Мабуть, доганяє колону»,— подумала Валя і повернулась до хлопців.

Вдалині замиготіли фари другої машини. Валя знову вийшла на шлях і, не поспішаючи, пішла їй назустріч. Машина мчалась на високій швид-

кості, а коли наблизилась, круто повернула вправо і поїхала прямо на Валю. Дівчина ледь встигла відскочити, впавши в кювет. Хлопці підбігли до неї, обережно перенесли і поклали на траву. Валя дуже вдарилась головою, не могла певний час говорити. Павло дав їй попити води. Відпочивши і заспокоївшись, Валя сказала:

— Нічого. Ми все рівно в Гітлера машину конфіскуємо. Нехай наступить глибока ніч. Щось придумаємо. Коли ми переходили грейдер, я помітила, що після дванадцятої ночі на краю шляху стояла одна легкова машина. Німці, певно, зупинились передрімати. Отаку машину й захопимо сьогодні. А зараз пішли до поранених. Як вони себе почувають?

Рушили з місця. Не пройшли й десяти кроків, як з темної пітьми винирнули чотири постаті.

Підпільники залягли й побачили таке: двох молодих жінок переслідували гітлерівці.

— Приготувати зброю!

Коли жінки наблизились, підпільники відкрили вогонь. Гітлерівці припинили погоню.

Жінки розповіли, що вони тікають від отих двох фашистів, які хотіли їх згвалтувати.

— А як сюди потрапили? Звідки ви? — запитала Валя.

Молодиці розповіли жахливу історію. Евакуюючись на схід, вони взяли з собою діточок і дещо з пожитків. Їхали автомашиною. Шосейну дорогу Кіровоград — Кривий Ріг інтенсивно обстрілювали німецькі літаки. Сотні біженців було вбито і поранено. Шофер машини, на якій сиділи жінки, щоб уникнути нальоту ворожих літаків, звернув з центрального шляху і поїхав степами. Але й тут не вдалося проскочити непоміченими. Раптом з'явився німецький літак. Він пронісся на низькій висо-

ті над машиною. Потім, розвернувшись, повернув назад.

— Ми льотчику показували діток, піднімаючи їх на витягнутих руках,— розповідали жінки.— Думали, що не посміє стріляти. Та де там! За третім разом фашистський пірат ще більше знизився і почав обстрілювати машину. Більшість дітей і жінок загинули. Шофер також був убитий. Машина спалахнула. Ми швидко зіскочили на землю...

Далі жінки розповіли, як довго вони блукали в степу з дітками на руках (в однієї — дев'ятимісячна дитина, в другій — трьохрічна). І тут їх наздогнала машина, з якої вилізли оті два гітлерівці. Вони повиривали з рук дітей і кинули їх на землю, а жінок потягли в лісосмугу. Діти закричали. Офіцер кинувся до малят, почав бити їх, товкти ногами. Жінки умовляли, як могли благали, просили не чіпати діток. Та той і слухати не хотів. Хіба такий пожаліє?

Коли діти стали ще дужче кричати, офіцер витяг з кишені наган і постріляв їх. Потім гітлерівці затягли жінок у машину і повезли.

— Під'їжджаючи до Кривого Рога,— продовжували говорити жінки,— гітлерівці звернули зі шляху і заїхали на цю галявину. Поскидали кителі й почали до нас приставати. Ми побігли з переляку в степ. Тут і натрапили на вас, наших рятівників.

Жінки гірко заплакали. Тієї ж ночі разом з пораненими підпільники відправили їх у небезпечне місце.

Багато ще сміливих вчинків випало здійснити Валентині Бузько. Одного разу німецький офіцер (полковник військ СС) привіз у криворізьку міську лікарню № 1 двадцять поранених радянських

воїнів і всіх передав Валі. При цьому суворо наказав: «Треба кожного підлікувати і зберегти. Це командири і політпрацівники Радянської Армії. Вони нам дуже потрібні. Відповідаєш за них головою». А ще попередив: «Через місяць приїду й перевірю, як виконала наказ». І дійсно, полковник СС дотримав свого слова. Рівно через місяць у супроводі офіцерів, з групою озброєних солдат він з'явився в лікарні. На подвір'я в'їхали дві криті з ґратами на вікнах автомашини. Та забирати їм було нікого. Розуміючи, яка гірка доля після видужування чекає на політпрацівників і командирів у застінках гестапо, Валя більшу частину з тих, хто підлікувався, з допомогою Івана Демиденка та Наді Бузько переодягла й переправила через лінію фронту. В лікарні залишились лежати тільки тяжкопоранені, їх записали під різними прізвищами, як цивільних громадян.

Коли полковник СС зажадав від Валі повернення привезених ним поранених, вона заявила йому, що в лікарні не працює, а просто принесла сьогодні хворим харчі. І тут же показала на відро з продуктами.

Фашист істерично кричав на всю лікарню, розмахуючи пістолетом перед обличчям Валі:

— Ти большевік! Ти комуніст! Тобі капут! Капут!

А потім, приставивши дуло пістолета до виска дівчини, зарепетував:

— Де поранені червоні командири? Я добре пам'ятаю, що тобі їх передав!

Відчувши дотик холодного заліза, Валя відступила кілька кроків назад. Та далі відступати не змогла. Дула автоматів вперлися в її спину. Фашистські головорізи щільним кільцем обступили молоду тендітну дівчину-комсомолку. А розлюто-

ваний полковник, запінившись як та скажена собака, продовжував кричати:

— Де червоні командири?

Підпільниця, ледь тримаючись на ногах, гордо і сміливо, з гідністю патріотки відповідала:

— Я тут не працюю! Що вам іще треба?

На мить гітлерівець перестав горланити, одвів пістолета від Валиного обличчя й пильно подивився їй у вічі:

— Та ні, я не міг помилитись, саме тобі передав поранених. Я запам'ятав тебе по очах.

Губи в полковника тремтіли від люті. А Валя твердила одне:

— Я тут не працюю!

Офіцер-есесівець зі своєю вовчою зграєю побіг по палатах шукати радянських командирів, а Валя, скориставшись нагодою, втекла з лікарні через таємний вихід.

Підпільники, як і раніше, організовували рейди — підбирали на полях боїв і вночі перевозили тяжкопоранених бійців у госпіталь, де працювали безстрашні сестри Валя та Надя Бузько. Із тяжкопоранених лише три померли. Інші бійці були вилікувані. Серед таких — Рум'янцев, Чорний, Кравченко, Дейнека...

Коли госпіталь був переповнений, поранених довелось тимчасово переховувати на дні кар'єру. Підпільний комітет комсомолу вирішив обладнати сховища для лікування воїнів в інших місцях, зокрема в лісових масивах. На сході Кривого Рога ріс такий масив. Це смуга молодого лісу — густа, довга і широка.

Якось Іван Демиденко зібрав членів комітету, і ми всі разом пішли в цей ліс розвідати, де можна

поставити палатки і в них розмістити поранених воїнів. Тут же переконалися, що гіллясті дерева добре захищають від спостережень з повітря. В метр висотою траву німці побояться заходити, а якщо пустять сюди собак, то їх легко можна перестріляти.

Підпільники на місці вирішили й питання про житло, в якому будуть знаходитись поранені. В гущавині, під деревами, натягнули плащ-палатки в два метри довжиною і півтора метра шириною. На землю в них поклали товстий шар сухої торішньої трави. Палатки були різнокольорові. Вони і від дощу рятували бійців і добре маскували намет.

Якраз у той момент, коли комсомольці перевезли своїх підопічних до лісового масиву, криворізька жандармерія в газеті «Дзвін» повідомила про розстріл кількох радянських сімей, які в повітках, клунях на своїх присадибних ділянках лікували поранених бійців і командирів Радянської Армії. Прочитавши ці рядки, Іван Демиденко наказав підсилити охорону лісового госпіталю. Підпільники, які сиділи на краю масиву, уважно стежили, щоб ніхто з фашистів або їхніх агентів не проник у ліс.

Наші розвідники іще доповіли, що начальник міської жандармерії розпорядився в Кривому Розі та в навколишніх селах прочесати парки, лісо-смуги, сади, очерети для виявлення партизанів, а також поранених радянських бійців. З цією метою з Дніпропетровська повинна прибути група гестапівців — «майстрів».

Ця звістка дуже стурбувала підпільників. Швидко перенести з лісу в більш надійніші місця поранених бійців вони не мали змоги. Отже, і залишати їх у лісі без підсиленої охорони не ма-

лій права. У зв'язку з цим підпільників було мобілізовано на цілодобову охорону лісового лазарету.

Віктору Гемсу та Івану Демиденку випало нести варту в дощову і холодну ніч. Дощ накрапав невеликий, але нудний. Пройде з півгодини і перестане. Потім знову пройде якийсь час і притихне. Дрібні краплі монотонно били по листях густих дерев, по вже присохлій і густій траві, по плащ-палатках. Поранені бійці лежали в сухому, а щоб їх не пронизував холодний вітер, чергові понакривали кожного ковдрами.

Ковдри, як і плащ-палатки, підпільники роздобули у німців. З них жінки-швей за проханням підпільної групи пошили для воїнів, які видужували, більше двадцяти напівпальто і штанів.

Озброєні автоматами й пістолетами, вартові лежали на певній відстані од табору. Кожен мав ще й по дві гранати. Десь опівночі по шляху, що обпоясував ліс, пройшов німецький бронетранспортер і, судячи по звуку мотора, два рази зупинявся. Після другої зупинки бронетранспортер зник і більше не з'являвся.

— Щоб це значило? — наблизившись до Івана, запитав Віктор Гемс.

— Поки що нічого не розумію. Одне ясно: бронетранспортер ставав, не виключаючи мотора, і перший, і другий раз. Якби поламався, то мотор би заглохнув.

Почали радитись. Вирішили, що німці висадили лазутчиків, а з якою метою — поки що невідомо.

— Якщо лазутчики, то скільки їх може бути? Яка в них зброя? Може, пронюхали якимсь чином про госпіталь? Адже серед білого дня жінки носять їсти пораненим, то, може, кого й вислідили поліцаї, — розмірковував Іван.

Поранених зберегти — ось основне завдання. Підпільники розділились на дві групи. Пригинаючись, пішли в напрямку до тих місць, де орієнтовно, судячи по звуку, зупинявся два рази німецький бронетранспортер. Взяли з собою й воїнів, які вже видужували і могли тримати зброю. Почали повзти тихо між зволоженою дощем травою. Проповзуть метрів п'ять — десять і прислухаються. Вітер гойдає дерева. Небо суцільно затягло хмарами. Навколо темінь, хоч око виколи.

Раптом попереду почулася тиха розмова. Говорили не німці. Певно, поліцаї або агенти жандармерії. Безперечно, вони озброєні. Як же їх взяти без шуму? Можливо, десь неподалік ще сидять фашистські бандити?

Лазутчики спочатку розмовляли тихо, а потім почали говорити голосніше:

— Цей ліс менший, ніж у Новомосковську.

— Менший та густіший. А трава яка висока! Мені попід руки. Тут дуже важко орієнтуватись. Можемо стояти ось тут, під деревом, а у високій траві сидітиме партизан.

— Та нічого. Виловимо криворізьких паразитів. Тоді нам добре заплатять. Мені й зараз пам'ятні Новомосковські ліси. За те, що ми допомогли там знищити партизанів, німці нам заплатили одними марками. Ще одна така операція, і я відкрию у Дніпропетровську свою лавку.

— Невже в криворізькій жандармерії немає досвідчених агентів по виловлюванню партизанів, що нас сюди привезли аж із Дніпропетровська?

— Ти ж чув, що сказав старший слідчий обласного гестапо, коли нас консультував: «У вас великий досвід боротьби з партизанами в Новомосковському лісі. А тому й посилаємо вас у відрядження в Кривий Ріг на два тижні». Зрозумів? Досвід

у нас. Я бачив на карті: тут лісові масиви невеликі, а тому ми справимося з завданням раніше строку. Нехай готує комендант Кривого Рога нам марки. Я не хочу брати окупаційних грошей. З марками можна і в Берлін з'їздити, щось там придбати для майбутнього магазину. Шеф обласного гестапо обіцяв мені за старанну службу дати відпустку і вручити пропуск для поїздки в Берлін. Так що мені треба багато марок.

Підпільники, слухаючи цю розмову, ледь стримували себе, щоб не кинутись на бандитів. А вони, нічого не підозрюючи, все говорили і говорили:

— Скажи, а чи дозволять німецькі власті взяти берлінську дівчину в дружини?

— Про це я не знаю. Ти — росіянин, а вона — німкеня. Не знаю. Але ж одружувались царські діти на знатних дівчатах сусідніх країн?

— Так то ж знатні люди. А я хто? Син врангелівця. Батька в Криму на французький пароплав не пустили. Хоч він і чесно служив врангелівському офіцерові. По першому помаху білої рукавички розстрілював усіх, кого підводили. А одного разу всі білі офіцери відмовились стріляти у вагітних жінок — дружин командирів Червоної Армії, а мій батько погодився. А ось на французький корабель, як уже я тобі говорив, його не пустили. Всі врангелівські офіцери втекли, а батька залишили в Криму. Йому врангелівська розвідка дала завдання виїхати в Донбас і там працювати на шахті, чекаючи кращих часів. І ось дочекались. Прийшли німці...

— Я щось промерз, — обізвався другий лазутчик.

— Давай вип'ємо і закусімо. Тоді й поговоримо.

— А як партизани нападуть?

— Вони, як і ми, промокли й позалазили в нори.

Віктор Гемс хотів було кинутись на бандитів. Та Іван Демиденко попередив його:

— Не треба.

Він розумів: ці гестапівці вже нікуди не дінуться. В невимушеній розмові вони розкажуть більше, ніж при допиті.

Бандити тим часом налили по склянці спирту, виглушили його, добре закусили і продовжували розмову:

— Все-таки німці — справжні спеці. Бач, скільки поклали нам у дорогу сала, масла й ковбаси. Цінять тих, хто чесно їм служить.

— Ну й чим ти займався при Радянській владі?

— Народився в 23-му. Батько на шахті працював. Добрий заробіток отримував. Жили ми в достатку. Я ходив у школу. Десь у дев'ятому класі батько сказав мені, що чекає німців або ж англійців. Давав мені різні доручення, і я їх чесно виконував.

— Ти ж кажеш, що добре жили. А своїй державі, яка тебе вчила, шкодив.

— Батько казав, що на випадок приходу німців чи англійців він буде не рядовим шахтарем, а його запросять у новий уряд.

— Ну й що? Твій батько вже член нового уряду?

— Поки що ні. Батько мені дав наказ, щоб я йшов служити до німців і показав їм свою відданість. Як належить виконував накази німецького командування. І я стараюсь...

— Це вже ти правду кажеш. Як пригнали голих радянських людей у Дніпропетровськ на розстріл у жовтні сорок першого, то ти з кулемета сам майже всіх і перестріляв. Ти навіть не помічав жінок, дітей, стариків. Тобі скоро за оту операцію прийде медаль з Берліна.

— Вип'ємо за медаль, якою сам Гітлер нагородить.

— Недавно наші гестапівці їздили в Ровно, де проводив нараду гауляйтер України Кох. Так той Кох сказав, що скоро свою резиденцію перенесе в Запоріжжя, тоді й уряд буде до нас ближче. І, мабуть, когось з місцевих введуть до його складу. Може, навіть і твого батька.

— Ось тоді нам роботи добавиться. Гауляйтер Кох сказав: «Мета нашої роботи полягає в тому, щоб змусити українців працювати на Німеччину».

— А чому добавиться роботи?

— Та тому, що багато людей не хочуть працювати на окупантів. Таких непокірних будемо водити на роботу під гвинтівкою.

— Нічого, справимось. Нам уже звично вішати тих, хто не слухається німців.

У цей час на шляху знову з'явився бронетранспортер. Два рази повторився свист.

— Це за нами приїхали,— сказав один з бандитів.

— Збирайся. Скажемо, що ніяких партизанів тут немає.

Підпільники розуміли: есесівці вдень можуть прочесати лісовий масив і виявлять тут намети. Тому всю ніч переносили поранених в безпечні місця — на квартири надійних людей. Піклувались молоді месники й про радянських військовополонених, які потрапили у фашистські концтабори. Багатьом з них влаштовували втечу. Виснажених, хворив воїнів направляли лікуватись у підпільний госпіталь. Правда, не всім тут вистачало місць. Та підпільники знайшли вихід. В одному з двоповерхових будинків, покинутих господарями, на другому поверсі вони обладнали дві кімнати. Перенесли сюди з квартир ліжка, матраци і клали на них хворих. При вході в під'їзд будинку комсомольці насипали гору сміття, а на дверях на-

писали — «тиф». Німці в таке приміщення не заходили.

Поранених лікували все ті ж сестри Валентина та Надія Бузько. Немає таких слів, щоб описати їх мужність і відданість радянській Вітчизні. Скільки разів, бувало, Надя рятувала поранених воїнів від есесівців, які заскакували в лікарню, ставили дівчину до стінки, допитуючи, чи немає серед хворих командирів, політпрацівників. Та комсомолка перенесла все, витримала і не скорилась ворогові.

Надя Бузько певний період працювала і в тифозній лікарні, що біля шахти № 10. Це одноповерхова, довга будівля. В лівій частині приміщення лежали хворі тифом гітлерівські солдати й офіцери, справа — цивільні люди, серед яких були і радянські воїни. Біля фашистських вояк постійно чергував офіцер. Він кілька разів попереджав Надю, що вона неухважно ставиться до його солдат і офіцерів, краще лікує цивільних громадян, і сказав, що про це він заявить в гестапо.

Одного разу вночі гестапівці прийшли, щоб арештувати підпільницю. Та Надя встигла вискочити у вікно і кинулась у шахтні провалля, які були поряд. Відважну підпільницю довго розшукували фашистські власті. Та її надійно переховували патріотично настроєні люди.

У ПАСТЦІ

Нелегко давався фашистам їхній наступ на півдні. Під покровом ночі в Кривий Ріг прибували все нові й нові ешелони з пораненими. Їх вже не вміщували існуючі госпіталі.

Комендатура збилася з ніг, розмішуючи понівечених вояк. Довелося витіснити з педінституту,

що на проспекті імені Карла Маркса, військову їдальню і влаштувати тут ще один госпіталь.

Сюди пізнього вечора і підійшли два юнаки. Не поспішаючи, обійшли навколо госпіталю. Від їх уважного погляду ніщо не сховалося. Один з них — кремезний, високий на зріст — щось наспівував собі під ніс, інший — невеликий, худорлявий — в тон підсвистував. Раптом удавану веселість мов рукою зняло: до паркана підійшов забруднений вугільним штибом чоловік. Не помітивши навколо нічого підозрілого, він поманив хлопців рукою.

— Не дістав,— прошепотів кочегар.— Якщо не можете гаяти часу, йдіть самі й діставайте. Тільки ось що: ви мене не знаєте, я — вас.

Вже кілька тижнів Іван Демиденко і Павло Татаринцев діставали у кочегарів німецького госпіталю медикаменти для радянських полонених, які лежали в приміщенні колишньої окружної лікарні. Сестри Валя і Надя Бузько ні на хвилину не відходили від них, щоб швидше поставити їх на ноги. Однак тієї мізерної кількості ліків не вистачало. А без них не вилікувати тяжко хворих людей. І юні патріоти, ризикуючи життям, вирішили дістати медикаментів... у самих німців.

— Так підете? — спитав кочегар.

— Почекай. Прийдемо через годину,— сказав Іван.— Попередимо своїх.

— Все-таки, спробуємо? — Це Павло.

— Спокійніше! Не поспішай на той світ,— відповів Іван.— Треба все добре обміркувати.

У цю мить перед очима постали бліді, вимучені обличчя радянських бійців, які лежали в неопалюваних палатах окружної лікарні.

Сестри Бузько все наполегливіше вимагали бинтів, йоду, сульфідину. Вони вже використали на бинти всю білизну. Занавіски з вікон теж пішли

на перев'язки... Треба було діяти негайно. Але зробити це в той тяжкий воєнний час було дуже важко, небезпечно. На карті — життя патріотів.

Через годину молоді підпільники знову були біля госпітального паркана. З-за будинку вийшов кочегар.

— Ходімо.

Йшли темними коридорами. Потім спустились у кочегарку. Від перегару дерло в горлі.

Проминули топку, біля якої поралися двоє: кидали вугілля у розчинені дверцята.

Та кочегар вів хлопців далі й далі. Поспішаючи за ним, Іван ударився об щось гостре коліном, проте й звуку не подав. Перемагаючи біль, йшов уперед.

Нарешті зупинились.

— Отут почекайте, — знаком руки зупинив супутників кочегар. — Наверху двері, — пошепки сказав він. — Коли в госпіталі поснуть, підніміться по східцях. Їх сім. Потрапите в коридор на першому поверсі. Треті двері — операційна. Праворуч — комора з бинтами і ліками...

Кочегар хотів, певно, іще щось сказати, але лише попередив:

— Будьте обережні. Чергова сестра спить чутко.

Коли він пішов, Іван, вдивляючись у темряву, побачив вузьку щілину, через яку проходило світло.

Сиділи довго. Нарешті в щілині зникло світло. Темінь. Тиша. Зловісна, тривожна, гнітюча. Чути, як у скронях пульсує кров.

Час діяти.

Павло Татаринцев спокійно спитав: «Почнемо?»

Мовчки піднялись на перший поверх. Перед нічними гостями відкрився широкий коридор, місяць проклав тут сріблясту доріжку.

Іван йшов першим. Щоб не було чути кроків, покидали черевики, поставили під стіну. Йшли в носках, зупиняючись кожні два-три кроки.

Прислухались. Тихо.

Проїшли ще трохи. Двоє перших дверей праворуч були зачинені, зате треті відчинились легко, без шуму. Хлопці потрапили у вузьку довгу кімнату, яка була справжньою схованкою скарбів. Тут сяяли, іскрили у сяйві місяця хірургічні інструменти, на полицях стояли пляшки з ліками, йодом. Було багато вати, бинтів.

Павло тримав великого мішка, Іван швидко його наповнював. «Більше, більше»,— підказувало серце.

Ще мить — підпільники вже в коридорі. Та двері ніби навмисне зарипіли, загарчали, мов немазані колеса. Здавалось, від цього не тільки тутешній персонал прокинеться, а й почують вартові на подвір'ї. Хлопці завмерли на місці. Потім заскочили в другу кімнату.

Раптом почувися кроки. Хтось у тапочках йшов по коридору. Тримаючи в руках мішок, Іван забився в дальній куток.

Кроки людини, яка йшла коридором, стихли. Тишу порушило сердите бурмотіння. По голосу чути — це якась стара жінка, можливо, медична сестра. Вона незадоволена тим, що її збудили. В цю мить Іван згадав, що не зачинив двері.

Стара причинила двері і, лаючись по-німецькому, попрямувала далі. Хлопці полегшено зітхнули. Та радість була передчасною. Виходячи з кімнати, німкеня двічі повернула ключ у замку.

«У пастці»,— майнула думка. Іван обережно підійшов до вікна. Недалеко стояв німецький вартовий і дивився на вікно кімнати, в якій були підпільники. Мабуть, почув клацання замка.

...Вибрались друзи з пастки лише серед ночі через вікно, вирахувавши час, коли вартовий зникне за рогом будинку. Бойове завдання виконали з честью: Валя і Надя Бузько одержали багато медикаментів і перев'язочного матеріалу.

ВТЕЧА «ДОБРОВОЛЬЦІВ»

Фашисти оголосили добровільний набір криворіжців у Німеччину. По всьому місту були розклеєні листівки й плакати, в яких розповідалось про райське життя у «Фатерлянді».

Майже всі жителі розуміли, що це брехня, і глузували з фашистів. Але знайшлися і легковірні, які пішли до місцевої управи «записатись у Німеччину». Їх направляли в приміщення гірничорудного інституту.

Наша підпільна група вирішила піти до добровольців, провести серед них роз'яснювальну роботу і цим зірвати фашистську операцію.

На завдання пішли втрьох: Іван Демиденко, Валя Бузько і автор цих рядків.

Йшли глухими вулицями, бо на центральних німці весь час перевіряли документи, влаштовували облави.

Нарешті дістались до інституту. Біля його входу — двоє жандармів. З приміщення вийшли дві жінки. Одна з них у сльозах.

— Чого плачете, матусю? — запитав Іван.

— Боляче мені, синку, — відповіла жінка. — Мій старший син Микола в Німеччину зібрався їхати. Каже, поживу «в своє удовольствіє», мовляв, там райське життя. Та чує серце, що той «рай» вилізе йому, дурню, боком. От малят тільки жаль. Троє

їх ще в мене. А він, здоровило, кидає нас напризволяще.

Ми заспокоювали схвильовану матір, як уміли. Валя хустиною витерла їй сльози.

— Схаменеться ще, ми з ним поговоримо,— запевнила дівчина.— Як прізвище вашого непутящого Миколи?

— Шульга. Шульги ми всі, по чоловіку пишемося.

— А де ж чоловік ваш? — майже хором запитали ми.

Жінка пильно подивилась нам у вічі, а потім тихо відповіла:

— У Радянській Армії. Воює...

Час йшов. Треба було діяти. Ми з Валею пройшли в приміщення через парадний вхід, Іван — через «чорний».

Сумна картина відкрилась перед нами: коридори порожні, забруднені. Електропроводка обірвана, шибки побиті.

Заглянули в аудиторію, там теж пусто. А на нижньому поверсі — конюшня.

Від усього побаченого боліло серце. Ще недавно нас, старшокласників, приводили сюди на «день відкритих дверей». В актовому залі відбулась зустріч викладачів і студентів з нами, випускниками середніх шкіл.

Виступали викладачі, студенти. Цей чудовий день добре зберігся в пам'яті.

І ось перед нами — сплюндроване окупантами приміщення. Серце обливається кров'ю. Як тільки земля носить оцих фашистських варварів?!

Відкрили двері аудиторії, в якій повинен бути Микола. Тут, на соломі, в різних позах лежали «добровольці». Густий тютюновий дим стояв стовпом. На підлозі — порожні пляшки з-під самогону.

Кілька чоловік грали в карти. Біля вікна, не звертаючи ні на кого уваги, рудий хлопчина щось награвав на балалайці.

— Чого вирячили очі? — хмільним голосом зустрів нас здоровило з чорним чубом.— Заходьте, тут усі свої.

— Миколо, а без грубощів можна? — заступився рудий, відкладаючи балалайку.— Так гостей не зустрічають.

— Подумаеш, культури захотів! — озвався Микола.

— Так ось ти який, Шульга,— підступив до хлопця Іван.— Недарма твоя мати слізьми заливається.

Микола зніяковів. Незнайомі люди, а знають по прізвищу.

Каламутним поглядом обвів він Івана з ніг до голови, потім мене й Валю, не второпаючи, чого ми від нього хочемо.

— Якщо заступатись за матір прийшли — повертайте голоблі. Нічого не вийде. Набридло мені поневірятись голодному і холодному. Пожити хочу, розумієте, дурні? І вам раджу їхати з нами в Німеччину, спасибі скажете!

Ми почали доводити Миколі його помилку. Але важко було переконати цього тугодума. Тяжко тому, що перед війною Микола сидів у в'язниці за хуліганство. В нього були «старі рахунки» з Радянською владою.

— Думаеш, даремно потрапив у в'язницю? — навідав Іван.— Заслужив. Про це ти добре знав та, мабуть, і батько не раз тобі казав.

Почувши про батька, Микола враз посмирнішав, задумався.

— Оце так,— продовжував Іван,— батько на фронті кров проливає за Радянську владу, а син

у Німеччину їде — кулю для нього відливати. Та ще й добровільно.

— А що ж робити? — якось знехотя запитав Микола, шукаючи поради.

— Додому йти,— закінчив Іван.

До нашої розмови прислухались й інші «добровольці». З їх слів ми дізнались, що їм втокмачували в голову, нібито вже Москва взята гітлерівцями, що війну Радянський Союз програв, що перемога — за фашистами. А раз так — краще їхати до Німеччини і там влаштувати своє життя.

— То все побрехеньки! — знову перебив розмову Іван.— Звідки це ви взяли, що Радянську Армію розбито? З німецьких газет? А наша армія жива і б'є фашистів. Їх прогнали з-під Москви на триста кілометрів і гонять далі. Зараз Радянська Армія має нову зброю, нові літаки. В її руках ініціатива. І недалеко вже той день, коли фашистам не знайдеться місця не тільки на нашій землі, а й у самому Берліні. Ось читайте!

Він витяг пачку друкованих антифашистських листівок і роздав «добровольцям». Ті, вражені несподіванкою, жадібно читали їх.

На другий день мене послали розвідати наслідки нашої агітації. Я непомітно пробрався в приміщення інституту. Майже всі «добровольці» зникли. Не було й Шульги.

Уважно оглянув підлогу, чи не залишилось у соломі наших листівок? Але ніде їх не знайшов.

Серце забилося від радості. Німецький план відправки людей в рабство зірвано.

Починаючи з травня 1942 року німці вивозили молодь у Німеччину примусово. Багатьох хлопців і дівчат вони звозили в один з будинків Соцміста. Ми й сюди проникали і влаштовували втечу молодим криворіжцям.

Підпільний комітет комсомолу вирішив роздобути друкарську машинку. Де тільки не шукали її! Але машинок з російським шрифтом не було...

Одного разу нас повідомили, що в конторі концерну «Герман Герінг-верке» є друкарська машинка з російським шрифтом. Ми перевірили ці дані. Справді є. Але контора — у центрі міста. Тут багато німецьких вартових, які охороняють свої військові частини і склади.

Як же викрасти машинку?

Треба було провести ретельну нічну розвідку. До цієї операції Іван Демиденко запросив Миколу Кожакіна — розумного, розсудливого, стриманого підпільника. Пробралися вони на центральну вулицю Кривого Рога і засіли в напівпідвальній кімнаті будинку. Кімната виходила приземкуватим вікном на вулицю. Зручно влаштувавшись у сирому приміщенні, хлопці почали спостерігати крізь маленькі шибки за рухом на вулиці. Раптом над ними вгорі застукотіли чоботи. Спалахнула електролампочка: у підвал пробивалося крізь щілину світло.

Хлопці принишкли. Німець — очевидно, молодший офіцер — почав будити солдат, які відпочивали у темній кімнаті перед виходом на чергування.

— Оце влипли,— прошепотів Микола на вухо Іванові.

— Будемо спостерігати за вулицею і за караульним приміщенням. Якщо виявлять... Приготуй пістолет!

Перед світанком Іван і Микола вибрались із схованки і прийшли додому. Був розроблений детальний план придбання друкарської машинки, так необхідної підпільній патріотичній групі.

Наступної ночі підпільники були вже біля будинку, в якому знаходилася потрібна їм річ. Але що це? На подвір'ї повно машин, у них сидять німецькі солдати, у деяких — бинти на руках і головах...

З'ясувалося, що це прибула до Кривого Рога з фронту на поповнення військова частина недобитих гітлерівців. Їх розмістили у місцевих установах.

Операцію підпільників було зірвано. Але вони не відкинули свого задуму, стали шукати інші шляхи для придбання друкарської машинки.

Машини, які направлялися на фронт через Кіровоград — Лозоватку, у Кривому Розі робили зупинку. Це помітив наш спостерігач. У кузові однієї вантажної машини він бачив ящики, схожі на футляри з друкарських машинок. Ця автомашина їхала в колоні окремо. Її водій заночував у Кривому Розі. Він під'їхав до військової комендатури, розташованої на розі проспекту імені Карла Маркса і Жовтневої вулиці. Після реєстрації його направили звідти на приватну квартиру. Вночі комсомольці залізли в кузов машини. Ретельно обшукали його: стільці, інші меблі... Аж ось і футляр. Так і є: машинка! Але... з німецьким шрифтом...

Знову невдача!

Ще з більшою наполегливістю ми продовжували шукати машинку з російським шрифтом. Листівки на ручному верстаті друкувалися регулярно, але це була дуже копітка, непродуктивна робота. Та й тираж нас не задовольняв. Листівки просили підпільники сіл Нове Життя і Рахманівки, партизани.

Події на фронтах розвивалися блискавично. Наша армія гнала німчуру на захід. Невже не змо-

жемо якнайширше вести серед населення пропаганду про перемоги радянських військ?

І ми продовжували нищпорити по місту в пошуках друкарської машинки. Та ось дізнаємось, що на одній з шахт є така.

Іван Демиденко сам очолив групу розвідки. Він узяв із собою Миколу та Георгія Кожакіних. Були вивчені підступи до шахти, огороженої колючим дротом. У шахті жили військовополонені. Будиночок, де була машинка, знаходився на деякій відстані від караульного приміщення, біля якого чергував патрульний. На вежах сиділи німці з кулеметами. Охорона сильна і чітко організована. Повернувшись, розвідники довго, години зо три, обговорювали, як краще провести операцію. За пропозицією Івана кожен накреслив маршрут просування до шахти: стежки підходу, паркан, місця, освітлювані прожекторами...

Особливу увагу звернули на пересування вартів по подвір'ю шахти, підхід до будиночка, з якого слід узяти машинку. Тут вирішили плазувати по-пластунськи. А коли так — треба, щоб зброя не брязкала, щоб одяг був добре підігнаний, аби не зачепитись за якийсь предмет і не зчинити шум.

— Бажано обрати ніч, коли буде вітер, — сказав Георгій Кожакін, — і ще: ми забули розвідати, чи є собаки на території шахти.

— Це правильно, — підтримав Іван.

Потім сказав своє слово Микола Кожакін:

— Я вважаю, що ми повинні взяти з собою по пістолету і по дві гранати.

Микола не вперше збирався на важливе завдання і знав, як треба озброюватись.

— Я сьогодні прикинув, — говорив він, — що шахтним подвір'ям ми будемо повзти до будиночка

хвилин п'ятнадцять — сімнадцять. До огорожі будиночок ближче, але там у кутку стоїть вежа, на якій сидить німець з кулеметом. Звідти на територію шахти непоміченим не проберешся. Велику відстань по-пластунському з автоматами здолати важко, тому краще взяти пістолети.

— Ми повинні ще раз уночі підійти до шахти,— сказав Іван,— і з'ясувати, наскільки інтенсивне освітлення прожекторів і з яким інтервалом їх вмикають і вимикають.

— Запам'ятати, де освітлені доріжки,— вставив Георгій Кожакін.

— Саме так. Бо ми можемо доповзти до освітленої прожектором доріжки, а переповзти її не зуміємо, адже німець з вежі спостерігає за нею. І ще важливо запам'ятати предмети, розташовані на підвір'ї: за ними можна буде сховатися, роздивитися, прислухатися і лишатися непоміченим.

— Треба нам домовитись, як краще повзти: чи всім разом, чи на певній відстані один від одного,— сказав Георгій.

— Хто повзе першим, хто — другим, хто — третім,— додав Микола.— Переговори між собою вести тільки звуковими сигналами: легкий свист або голосами птахів. Продумати на випадок провалу операції шлях відступу: хто кого прикриває? Якщо когось поранить і той потрапить у руки есесівців, то... як поводитися?

Розмова про поранення була дуже серйозною. Вирішили: на цей випадок останню кулю берегти для себе. Тобто вбити якнайбільше фашистів, а потім — застрелитися.

Я теж брав участь у цій нараді. Переді мною сиділи молоді хлопці. Вони були сповнені рішимо-сті будь-що виконати завдання підпільного комітету комсомолу — викрасти у гітлерівців машинку, а

якщо складеться безвихідна ситуація, то загинути в бою в ім'я Радянської Вітчизни.

Ще дві ночі провели підпільники біля шахти, спостерігаючи за подвір'ям, охороною і прожекторами, а потім Іван прийняв рішення:

— Виходимо на завдання! Ще раз перевірте, хлопці, кишені. Чи не залишилося якого-небудь папірця, що засвідчував би вашу особу. І я перевірю...

Ніч була прохолодна і темна. Вітер шурхотів гілками голих дерев. Морозне повітря пронизувало тіло.

До шахти підпільники дісталися благополучно. Йшли городами: де на повний зріст, де прихилившись, обходячи німецькі пости і патрулі.

Досягли мети — і залягли, прислухалися. На подвір'ї — жодної душі. Вітер ганяє легке вимерзле листя. Чулося, як на вежах німці-вартові вистукували кованими чобітьми, відігріваючи ноги. Прожектори, обгороджені з чотирьох сторін дротяним парканом, раз у раз посилали яскраві промені й ніби ділили подвір'я на рівні частини.

За Івановою командою Георгій Кожакін кинув на колючу дротяну загороду невеликий шмат дроту, щоб перевірити, чи не підключили німці електроструму високої напруги (це вони часто робили). Іскор не послідувало. Зробивши отвір, підпільники, притискаючись до землі, як вужі, аби за щось не зачепитися, пролізли на шахтне подвір'я. Причаїлися, прислухалися. А потім поповзли між усяким брукхтом і бадиллям сухої трави до будиночка. Іван скомандував тихенько:

— Приготувати пістолети і по одній гранаті!

Ще раз поглянули навкруги. Доповзли до будиночка. Через двері, які було неважко відкрити, забралися в середину приміщення, і Георгій почав

нишпорити по кутках, шукаючи друкарську машинку.

— Ось вона,— з радістю промовив Кожакін, поставивши дорогоцінну річ посеред кімнати. Присів, почав обдивлятися.

Іван накинув на Георгія ковдру — той ввімкнув ліхтарик.

— Та несправна ж! — мовив у розпачі.— Виламані букви, каретка не рухається...

Іван і Микола ніяк не могли сприйняти чергову невдачу. По черзі залізли під ковдру, подивилися... Так, машинка справді непридатна для експлуатації.

Почали виходити з будиночка. І раптом почули чи то стогін, чи то благання допомогти.

Усі зупинились. Георгій пішов у той бік, звідки долинав слабкий стогін. Поруч були низенькі двері. На них висів здоровенний замок. Георгій силу мав богатирську. З допомогою залізяки він зірвав замок і, відчинивши двері, запитав:

— Хто тут?

З п'ятьми донеслося:

— Нас двоє.

Георгій зайшов у комірчину. Запах крові вдарив йому в обличчя, забиваючи дух.

— Тут є вікно? — запитав.

— Немає.

Кожакін повернувся у коридор. Звідти разом з Іваном вони увійшли до комірчини.

— Тут вікна немає,— сказав Георгій.— Можна світити.

Два ліхтаря вмить спалахнули — і... страшно, жахливе видовисько! На підлозі, прикуті ланцюгами за руки і ноги, лежали босі, в одних штанях, два радянських бійці. Один — живий, другий — мертвий. Уся підлога залита кров'ю. Мертвий вій-

ськовополонений був дуже скалічений: на грудях вирізана зірка, губи посічені ножами, пальці на правій руці відрубані.

Живий в'язень стогнав, просив води. Іван сказав:

— Ми — партизани. Зараз винесемо вас з території табору, перев'яжемо і дамо води.

Боець ледь кивнув головою: розумію, мовляв.

— Коли над вами знущалися? — запитав Іван бійця, схилившись над ним. Той довго збирався з силами, ніяк не міг відкрити рота. Нарешті відповів:

— Недавно. Шестеро фашистів нас катували.

Він на мить замовк, потім, не відкриваючи очей, закривавленими вустами процідив:

— Ми нічого не сказали...— і, не договоривши, замовк.

Підпільники нахилилися над ним: чи живий?

Боець знову прийшов до пам'яті й коротко розповів, що його товариш — радянський командир, контужений. Він організував у таборі групу для боротьби з гітлерівцями. Та хтось видав патріотів. Фашисти довго катували їх, керівників групи, але нічого не добилися.

Становище ускладнювалося. Що робити? Не залишати ж пораненого бійця гітлерівцям?

А світанок ось-ось уже. І тоді Іван приймає рішення: вирвати забитого у стіну залізного прута, до якого був прикутий воїн, обгорнути бійця разом з ланцюгами двома ковдрами і обережно витягти з території.

Хотіли вже рушити в напрямку кар'єру, та Микола на мить затримався, сказав, хвилюючись:

— Я вношу пропозицію забрати тіло командира і поховати з почеснями. Якщо ми цього не зробимо, то завтра фашисти порубають його на шматки, повісять на шибениці або ж кинуть собакам.

Пропозиція була прийнята. Знову Іван і Микола обережно забралися на територію ворожого табору й винесли тіло командира.

Комсомольці викопали яму й поховали закатованого фашистами радянського командира, а його побратима відправили лікуватись у підпільний госпіталь.

Із завдання брата Кожакіни й Іван Демиденко повернулися зморені, закривавлені.

А пошуки машинки продовжувалися. Підпільники не втрачали надії. І ось в одній німецькій установі в решті-решт було виявлено друкарську машинку. Вона була справна, з російським шрифтом, а знаходилася у кімнаті будинку, який посилено охоронявся. Тому підпільники біля іншого покинутого будинку вчилися швидко відчиняти вікно і проникати в кімнату. Потім вчилися влучно стріляти з пістолетів на бігу. Бігли, падали, піднімалися, стріляли в ціль, потім знову падали, піднімалися і знову стріляли...

Відпрацьовували прийоми: приміром, тихо підкрадалися до вартового і знешкоджували його.

У Кривий Ріг наїхало якраз багато німецьких охоронних частин з собаками-шукачами. І це було враховано. Підпільники вчилися в кар'єрі стріляти по невисоких цілях, які швидко рухалися. Був навіть зроблений макет собаки-шукача. Хлопці теж стріляли по ньому. Вчилися вони й відбивати напад собаки фінками. Заняття проходили інтенсивно, до сьомого поту.

Після перерви знову повторювали прийоми несподіваного нападу на вартового, знищення собак з пістолета, а також фінкою. Вчились підповзати до цілі по-пластунському, швидко, ривком підніматись, ставати на ноги і накривати ціль. Входило до програми й таке: на випадок відходу стріляти

по гітлерівцях, які гнатимуться за підпільниками. У цій ситуації треба було бігти так, щоб не впасти, ще й влучно попадати у ворога-переслідувача.

Підпільники добре розуміли: якщо навіть й успішно пройде операція, то наступного дня німці сполохаються і викличуть десятки собак-шукачів, аби піймати партизанів.

Отже, вирішили набрати тютюну в кишені і засипати свої сліди. Для цього в селах роздобули махорку і набили нею повні кишені. Приготували довгу вірвовку, по якій машинку можна було б спустити через вікно.

Коли все було готове, вийшли на об'єкт і просиділи там цілу ніч — провели попередню розвідку. Уточнили час перезміни вартових, шлях їх руху навколо будинку, де зупиняються, скільки хвилин затримуються, яка зброя, на якій відстані знаходяться вартові від караульного приміщення, скільки хвилин ходу від об'єкта до того приміщення...

Ніч видалась хмарною. Коли дісталися до об'єкта, почалася злива. Вода потекла по вулицях, на городах утворилися калюжі.

Ось і будинок, в якому знаходиться машинка. Хлопці поповзли по зволоженій землі ближче, ще ближче. Ось уже зовсім поруч! Один з підпільників обережно вийняв шибку у вікні, проник у кімнату і намацав на столі машинку. Прив'язав до вірвовки, спустив її униз, потім сам стрибнув на розмоклу від дощу землю.

Хлопці схопили машинку — і назад, присипаючи сліди тютюном. Боялися, що вода тютюн знесе, і вирішили йти рівчаком, по коліна в холодній воді.

Дійшли до покинутого будинку і в напівзруйнованому підвалі, між битою цеглою, сховали дорогоцінний вантаж.

Наступного дня, як ми й передбачали, до установи, звідки було викрадено машинку, наїхало багато жандармів з собаками. Прибув військовий комендант міста Кривого Рога.

Собаки взяли правильний слід. Але, діставшись рівчака, по якому йшли підпільники, почали гарчати, рити мокру землю... Далі не пішли: слід обривався. Все ж таки вода врятувала сміливців!

Комендант, синій від люті, кричав:

— Вперед! Вперед! Шукайте партизанів, шукайте!

Гітлерівці по декілька разів змушували собак брати слід, і щоразу пси, як тільки доходили до рівчака, втрачали орієнтир.

А комендант бігав, розмахував кулаками, погрожував жандармам нагайкою:

— Зловіть партизанів! Зловіть і повісьте!

Комендант з перекошеною фізіономією підбіг до старшого по пошуку офіцера:

— Якщо хоч одна більшовицька листівка,— кричав він,— з'явиться на вулицях міста, я вас відправлю на фронт!

Розлютований комендант сів у бронетранспортер і поїхав до центру міста, в комендатуру.

Машинку наступної ночі ми перенесли на явочну квартиру. Задоволені були. Адже тепер у нас з'явилася можливість друкувати листівки. Хто був причетний до цієї справи? Це мужні наші підпільники Леонід Студентов, Сергій Меренко, Петро Санжаровський та інші товариші. За період окупації ними було віддруковано і розповсюджено близько чотирьох тисяч екземплярів листівок, у яких підпільна група, як і раніше, розвінчувала брехливу фашистську пропаганду, закликала населення саботувати накази і розпорядження німецько-фашистських властей, вести нещадну боротьбу з лю-

тим ворогом. Ось один з текстів листівки:

«Громадяни і громадянки тимчасово окупованої фашистськими бандитами території!

Важкий чобіт гітлерівця стоїть на вашому горлі. Фашисти грабують вас, ваших братів, сестер, батьків і матерів. Ви страждаєте від голоду і непосильної праці. Ваші рідні й друзі страждають на виснажливій каторзі в гітлерівській Німеччині.

Не будемо більше терпіти знущань. Усі піднімайтесь на велику боротьбу з клятим ворогом. Організуйте партизанські загони, ставайте в ряди антифашистського ополчення, піднімайте свою мозолясту руку проти фашистського хижака. З-за кожного рогу, з-за кожного куща бийте фашистського звіра! Допмагайте непереможній Радянській Армії виганяти ненависних загарбників з нашого рідного краю. На вбивство відповідайте вбивством, на терор — терором. Ваше майбутнє залежить від вас самих...»

Ми несли правду радянським людям про становище на фронтах. І ця правда в умовах фашистської окупації допомагала їм вірити у світлий час Перемоги над гітлерівською Німеччиною.

Леонід Студентов

ВІЗИТ ВИСОКОГО НАЧАЛЬСТВА

За два з половиною роки окупації Кривого Рога на руднику імені Дзержинського, як і на інших гірничодобувних підприємствах басейну, представники німецького концерну «Герман Герінг-верке» не змогли налагодити видобутку криворізької руди.

У 1943 році рейхсфюрер СС Гімmlер скаржився: «Питання забезпечення гірничорудної промисловості Криворізького басейну робочою силою всіх спеціальностей відчувається все більш гостріше... Цими робітниками не можна добути ніякої руди, можна лише здійснити ряд підготовчих, очисних та інших робіт, у той час як за планом намічалось уже в першій чверті 1943 р. щодоби добувати по 4020 тонн.

Робітники... рано чи пізно кидають роботу. Це спостерігається у тисячах випадків. Вилучення робітників, які втекли, не дає ніяких практичних результатів... Не вистачає поліцейських сил для супроводження втікачів під охороною на попереднє місце роботи»¹.

Як тільки фашистські війська окупували Кривий Ріг, Гітлер наказав пустити в експлуатацію шахти Кривбасу, навіть строки встановлював. Але жодна шахта в Кривому Розі не діяла.

Ось чому фюрер доручив Гімmlеру пустити в найближчий місяць усі шахти Кривого Рога в дію. Гітлер навіть підписав директиву, згідно з якою щодоби в Кривому Розі необхідно добувати 4020 тонн першокласної руди, виділити спеціальні поїзди для доставки руди на заводи Польщі, Румунії,

¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.: Сб. документов и материалов.— Днепропетровск, 1962.— С. 163—164.

Німеччини. Одержану сталь негайно направляти на заводи Круппа для виготовлення гармат, щоб ними «добити більшовицькі війська».

Фюрер попередив Гімлера, щоб той у найближчий час доповів особисто йому про виконання директиви. В зв'язку з цим Гімлер послав у Кривий Ріг свого надійного представника — оберста Ламке.

...Машина з есесівцями мчала по лісовій дорозі. За рулем легкової машини сидів сам полковник Ламке, а поруч, виблискуючи нагородами, — перекладачка. Весь час вона тільки те й робила: поглядала в дзеркальце. Та й пасує ж їй військова лейтенантська форма! Справа, на ремені, висів маленький пістолет.

Віхали в концтабір, на плаці якого вишикувалися худі, напівроздягнені радянські військовополонені. Полковник вийшов з машини, пройшовся вздовж колони і через перекладачку сказав, що приїхав набирати добровольців для боротьби з лісовими бандитами — партизанами.

А ще додав:

— Великі гроші, добрі харчі, випивку, дозвілля — все це я вам обіцяю. Хто хоче записатися в загін добровольців — один крок уперед.

З шеренги ніхто не вийшов. Полковник ще два рази повторив свої слова. Та ніхто не рушив з місця.

Тоді Ламке сказав:

— Ну що ж, тепер з вами буде говорити перекладачка.

Німкеня підійшла до першого ряду і, проходячи, пильно вдивлялась у вічі полоненим. Ось вона зупинилась біля одного юнака. Запитала:

— Ти чому не хочеш боротися з партизанами? Той мовчав, стиснувши кулаки.

— Я тебе питаю,— повторила перекладачка.

Полонений мовчав.

— Вийди з шеренги! Підеш добровільно? — крикнула фашистка. Юнак сказав: «Ні!»

Перекладачка вийняла пістолет і, націлившись у висок полоненого, вистрілила. Той як підкошений упав на землю. Перекладачка вивела з шеренги другого, третього, десятого і, почувши відповідь «Ні», розстрілювала, цілячись у висок. Тоді полковник крикнув:

— Досить! Вони всі партизани! — і дав команду есесівцям вивести колону за межі табору й розстріляти.

Ламке з перекладачкою тим часом направились у свою резиденцію. Німкеня була в хорошому настрої. Нарешті їй підвернулася улюблена робота. Так вона тішилася над полоненими у Франції, Чехословаччині, Польщі, Бельгії.

Полковник сказав:

— Якщо ти, Гізело, й далі так сумлінно працюватимеш, то на твоєму мундирі не вистачить місця для нагород.

Перекладачка сміялася і сяяла від похвали.

Прибувши в Кривий Ріг, Ламке, перш за все, зустрівся з військовим комендантом міста. Той охарактеризував порядки в місті, розповів, які тут шахти, заводи, військові об'єкти. Гість поцікавився, чи є партизани в районі Кривого Рога. Комендант відповів, що в минулому році багато партизанів діяло в дніпровських плавнях і сюди вони досягали, але всіх їх винищили. А ось підпільники дошкуляють. Часто листівки вивішують. Розповідають у них про успіхи Радянської Армії, про поразки німецьких військ на Східному фронті...

— Та наші органи вже виловили і розстріляли значну частину підпільників,— проінформував ко-

мендант полковника.— Правда, на волі ще ходять деякі з них. Але ми вже натрапили на їх сліди.

— А де в основному знаходяться концтабори в місті? — запитав полковник.— У кількох я вже побував. Але хотілося б знати докладніше.

— Найбільший концтабір військовополонених на Гданцівці, біля річки. Шкода, що поруч немає кар'єру або шурфу. Кожного дня сотні убитих полонених доводиться вивозити за місто в протитанкові траншеї. Не вистачає транспорту...

— А ви мобілізуєте на цю справу селян з їх транспортом,— підказав полковник.— Нехай вони і вивозять своїх мертвих солдатів.

— Подумаємо над цим,— відповів комендант. І продовжив: — Є табори іще на шахтах. Військовополонені живуть там під землею. Але працюють погано. Дуже знесилені голодом. Норми не виконують...

— Що, оплакуєте їх? — криком перебив полковник коменданта.— Знесилених і хворих розстрілюйте. А краще десь зробіть примітивну душогубку і давіть їх газом. Замість загиблих у концтаборі нових солдатів наберіть, тільки остерігайтесь офіцерів і комісарів. Їх виявляйте і зразу ж розстрілюйте. Бо попадеться один чи два в табір і буде всіх останніх бунтувати, закликати до саботажу. Ще одне: ви, коменданте, зірвали в зимову кампанію збирання теплового одягу для солдатів фюрера. Чому? Менше жалійте росіян, постійно біля їх голів тримайте курок на зводі.

Далі полковник розповів, з якою метою він приїхав у Кривий Ріг.

— Нам треба протягом місяця пустити шахти в дію, дати руду німецьким заводам.— А як справи з пуском металургійного заводу в Кривому Розі?

— Більшовики,— відповів комендант,— при вході підірвали бесемерівський, транспортний, коксохімічний цехи. А три домни заковзлили.

— Що це значить? — перепитав полковник.

— Це значить, що в них кипіла сталь, а потім металурги враз припинили доступ палива, і сталь захолонула. Щоб відновити роботу заводу, треба будувати всі три його домни на новому місці. Такі висновки зробили інженери концерну «Герман Герінг-верке», який знаходиться через вулицю.

Комендант з вікна другого поверху комендатури показав будинок концерну. І тут же зазначив:

— Відступаючи, більшовики підірвали всі шахти. У Кривому Розі їх до війни працювало близько сорока. Тепер усі копри лежать на землі. Устаткування, кліті, мотори, скрепери — все вивезено на схід...

— Танки групи Клейста за наказом Гітлера блискавично йшли на Кривий Ріг. Поспішали, щоб червоні нічого не встигли зірвати. Навіть з-під Києва Гітлер перекинув на Криворізький напрямом дві танкові дивізії,— промовив Ламке.

— Це все так, але комуністи під боком у танкової групи Клейста в руїни перетворили шахти. Одну воду двадцятиметрової глибини залишили нам,— відповів комендант.— Пласти руди, найцінніші пласти, лежать під товщею води. А під водою — два метри грязі. Верхні горизонти на деяких шахтах ми очистили, але там один сланець з низьким вмістом руди. Є можливість пустити в дію шахту. В найближчі дні давайте виїдемо з вами туди й організуємо пуск.

Ламке зрозумів: комендант добре обізнаний зі справами, але не хотів показати цього.

— А ви залучили більшовицьких інженерів? Тут, як мені доповідали,— говорив полковник,— до вій-

ни був дослідний гірничий інститут. Хтось же залишився з старих інженерів? Ці спеціалісти нам би допомогли.

— Так, було декілька інженерів. Мій попередник їх арештував. Інженерів допитували, катували, та вони нічого не сказали. Їх довелося розстріляти, а двох навіть повісити.

— Я їхав з аеродрому через місто,— перебив полковник,— і помітив: на вулицях зовсім мало шибениць. Побільше їх ставте. Одного повісите — сто інших слухнянішими будуть...

Потім Ламке запитав:

— Багато ви взяли на облік старих шахтарів?

— Взяли, але це не ті шахтарі, які нам потрібні. Вони мало обізнані з роботою. Досвідчених шахтарів більшовики вивезли на Урал.

«І коли вони встигли втекти з Кривого Рога? Наші танки по 100—150 кілометрів проходили за добу по степах України, і в такій ситуації більшовики терміново все вивезли, а те, що залишилось, зруйнували»,— подумав про себе полковник. Далі він запитав, чи всіх місцевих німців залучили до справи, чи багато в концтаборі «червоних полковників» і чи є для доблесних офіцерів фюрера казино та нічні кабаре, як це зроблено в Парижі; Відні, Будапешті?

Військовий комендант був стріляним солдатом, але вперше в житті зустрівся з таким високим гітлерівським начальником, як полковник Ламке.

— Відверто кажучи,— став говорити він,— не всі місцеві німці згоджуються служити великій Німеччині. Якось ми викликали в комендатуру одного німця-колоніста й запропонували йому працювати в концтаборі. Він пішов туди, побачив, як розстрілюють там військовополонених, і відмовився працювати перекладачем. Я його викликав у

комендатуру, запитав, чому він не підтримує вермахту? Німець-колоніст відповів: «Я до війни викладав німецьку мову в школі, вчив дітей добру, а не злу. А в таборі побачив таке, що волосся на голові дибом стає. Я не хочу бути співучасником кривавої оргії фашистів».

— І що ж ви зробили з ним? — запитав Ламке.

— Розстріляли!

— Правильно зробили. Але краще треба було повісити на вулиці й написати — «партизан».

— Всім іншим місцевим німцям, які співробітничали з нами, встановили додаткові пайки, виділили місця для одержання питної води, зняли податки... Що іще? Ага, ви запитували про «червоних полковників». У концтаборі немає вищих радянських офіцерів,— продовжував комендант.— Правда, одного контуженого полковника якось були привезли. Ви б бачили, скільки на ньому було ран від осколків. Німецькі медики забинтували його так, що тільки очі виднілись. Коли до «червоного полковника» повернулась свідомість, він зірвав з себе бинти, стік кров'ю і помер.

— Я не розумію цих росіян,— сказав полковник.— На що вони надіються? Хотів би я з тим червоним офіцером порозмовляти.

— Я вас запевняю, що він би плюнув вам в обличчя.

— Не може бути,— підвищив голос полковник,— в Бельгії я брав у полон цілі групи офіцерів бельгійської армії. Вони переходили на наш бік без бою, і тоді ми з ними навіть шампанське розпивали.

— Так французи і Париж у 40-му році оголосили відкритим містом. Це дало змогу військам Гітлера без жодного пострілу зайти в столицю Франції. А ось більшовики Москву не віддали нам.

Я там був тяжко поранений. Лець врятувався від російського полону. З нашого полку залишилось у живих всього кілька десятків чоловік. А Париж... Пам'ятаю, якось увечері нас, групу німецьких офіцерів, запросили до себе француженки. То були прекрасні хвилини...

— Ну, досить емоцій,— зі злістю перебив Ламке.— Ми не в Парижі!

— Так ви дивуетесь, що росіяни можуть нам в очі плюнути,— сказав комендант.— У Кривому Розі є багато сімей командирів Радянської Армії. Ми їх взяли на облік.

Вирішили відкрити нічне казино для німецьких офіцерів. Та ніхто з місцевих молодих жінок туди не хоче йти, хоча ми й оголошення порозвішували. Прийшла тільки одна молодуха років 25. Вона розповіла, що Совети три рази судили її за крадіжки, тому добровільно йде працювати в нічне казино, щоб служити німецькій владі. Ми її не прийняли, бо ще обікраде наших офіцерів. Я відправив її в концтабір і наказав розстріляти. Коли вона при Советах крала, то і при новій владі від цього не відмовиться. А наступного дня завітала ще одна молода жінка. Вона хиталась, бо була п'яною, і просила, щоб прийняли в казино, бо хоче спати з німецькими офіцерами. Та ми вигнали її, чомусь вона не сподобалась нам. Тоді ми вирішили привезти в комендатуру кількох жінок командирів Радянської Армії. Взяли, зокрема, тих з них, котрі мають по двоє дітей. В моїй присутності працівники комендатури вели розмову з чотирма жінками. Перед цим було накрито стіл. Що тільки не було виставлено на ньому? Хліб, жарені страви, сало, цукерки, яблука...

Коли жінок вели до кімнати, вони лець трималися на ногах, бо від голоду втратили останні сили.

Духмяний запах їжі на них подіяв запаморочливо. Три жінки були дуже худі, а одна навіть пухла. Всіх чотирьох запросили за стіл. Але вони відмовились. Коли перекладачка сказала, що отаку страву, як оце на столі, ви і ваші діти будуть їсти, коли підете працювати в нічне казино, то пухла жінка сказала через силу: «Ваша страва з людською кров'ю змішана. Мій чоловік — командир Радянської Армії, він скоро повернеться. А вас, недолюдки, жде могила». Інші три жінки теж відмовились йти в офіцерське нічне казино. Так ми його до цього часу й не відкрили. Працюють казино тільки вдень.

Понад три години тривала розмова в кабінеті коменданта. Нарешті полковник Ламке сказав:

— На цьому закінчимо. Я прибув у Кривий Ріг на один місяць. Ми ще встигнемо обговорити всі питання. Зі мною прибула перекладачка.

Полковник звернув свій погляд на молоду жінку в квітчастому платті, яка сиділа трохи віддалік од нього.

— Для працівників комендатури і жандармерії вона перекладачка, а для нас з вами фрейлейн Гізела — лейтенант німецької армії, член нацистської партії. Добре володіє німецькою й українською мовами. Влучно стріляє з пістолета. Ми з нею заспокоювали мешканців Швеції, Франції, Бельгії. Вона нам багато чим допоможе і тут, у Кривому Розі. Поселить жити її в приватній квартирі, у якоїсь самотньої жінки, щоб у цієї жінки син чи родич служив у Радянській Армії. Гізела ввійде в довір'я, познайомиться з сусідами, буде розказувати, що евакуювалась зі Львова. Поїзд розбомбили німці. Батько і мати — більшовицькі активісти — загинули, тому вона змушена шукати роботу в Кривому Розі. Офіцерський костюм Гі-

зели і зброя нехай зберігаються в жандармерії. При потребі вона користуватиметься ним. Влаштуйте на роботу перекладачкою в якусь непомітну установу. Даю тобі, Гізело, завдання — ввійти в довір'я сусідів, через них знайти підпільників, які найбільше саботують пуск шахт, і видати нам. Тимчасово ми тебе помістимо в жіночий концтабір. Там виявиш наших запеклих ворогів. Ви, коменданте, говорили, що в деяких селах люди не хочуть молотити хліб. Туди теж можна послати нашу Гізелу.

— Виділіть щонайменше чотирьох солдат для охорони Гізели,— звернувся полковник до коменданта.— Переодягніть їх у штатське і хай оберігають її, як власне життя. Гізела ще послужить рейху. А то був випадок, коли вона ледь не потрапила в лабеті партизанів. Та добре, що вміє влучно стріляти з пістолета, і, тільки дякуючи цьому, уникла полону. Переслідувачі побоялись її куль і відстали.

Полковник завів Гізелу в свою кімнату. Зморені довгою розмовою, вони сіли на дивані. Вже був пізній вечір. Гізела почала готувати ліжку, але полковник сказав:

— Не треба. Іншим разом. У мене голова йде обертом. Внизу стоїть моя машина. Нехай шофер відвезе тебе на квартиру...

Ламке зняв форму, переодягнувся в піжаму і, вимкнувши світло, вийшов на балкон. Було вже за північ. Темні силуети будинків маячили в п'ятмі. Небо було якимсь чорним і грізним. Десь у височині пролетів літак. З вулиці донісся стукіт чобіт німецьких вартових, які ходили групами по п'ять чоловік. Під балконом, очевидно, від подиху вітру, вдарила по шибках вікна гілка акації. Ламке здриг-

нувся і вбіг у кімнату: «Невже партизани? А комендант говорив, що всіх виловили».

З тяжкими думами ліг він у ліжку. Страшні, жахливі кошмари лізли в голову майже всю ніч. У кутку кімнати стоїть партизан, навівши на нього холодне дуло автомата, зі стелі спускається худя жінка з вилами. Полковник натягнув на голову ковдру, стогнав, піт заливав очі... Лише на світанку встиг трохи задрімати, та потім знову приснилось страшне. Ламке побачив у сні коменданта, який кинув його у ствол шахти, і він, пролетівши метрів сорок, шубовснув у холодну червоного кольору воду. Плавати Ламке уміє. Але вода дуже холодна. Ось уже дерев'яніють руки. Він не може триматися на поверхні. Хотів крикнути, але не міг. Брудна вода заповнила рот. З переляку Ламке застогнав і прокинувся.

Вже було сім годин ранку. Біля ліжка стояла Гізела.

НЕСПОДІВАНЕ ЗНАЙОМСТВО

Валя Бузько поверталася з завдання. Вона йшла з Рахманівки через Новий Кривий Ріг — село, що причаїлось під бугром. При виході з села догнала дівчину, яка, не поспішаючи, йшла по грейдерному шляху в напрямку Кривого Рога. Дівчина була зодягнута по-селянському. Валя звернула увагу, що незнайомка зовсім не загоріла. І це в таку пору, як липень, коли сонце пече з раннього ранку до пізнього вечора. Йшли на невеликій відстані одна від одної, мовчали. Потім Валя прискорила ходу. Незнайомка відстала, а через кілька хвилин наздогнала Валу.

— Ви швидко ходите, — мовила вона.

— Звикла,— відповіла Валя.

Обабіч шляху — то тут, то там — попадалися нескошені ділянки пшениці, які виділялися серед густо порослого осоту та чортополоху. «А які ж були чисті ці поля від бур'янів до війни,— згадала Валя.— Не один раз їх, школярів, вивозили сюди полоти кукурудзу, соняшник та інші культури».

Не знала наша славна підпільниця, що та дівчина, яку вона зустріла в степу за селом, — страшна, отруйна змія, яка ще багато принесе біди і сліз радянським людям.

По шляху слідування дівчат їздили чотири велосипедисти. І що було дивно: два з них на великій швидкості обганяли їх і, проїхавши кілометрів зо два, поверталися назад, прямуючи до Нового Кривого Рога. І все це вони повторювали через деякий інтервал.

Прийшовши в Кривий Ріг, Валя зразу ж доповіла Івану Демиденку про виконання завдання. А потім розповіла про дивну супутницю і підозрілих велосипедистів. У нашій підпільній роботі було правило: крім звіту про виконання основного завдання, доповідати і про всі особливі прикмети чи події, які були помічені підпільником. Ось чому Валя й розповіла про випадок з дівчиною і велосипедистами. Удвох з тією дівчиною вони пройшли невелику відстань шляху, а потім сіли відпочити в тіні лісосмуги. В розмові більше задавала питань незнайомка. Валя скупко відповідала.

— Далеко мандруєте? — спитала незнайомка.

— У Кривий Ріг — мати захворіла, треба ліків дістати,— промовила Валя. І в свою чергу запитала: — А ви?

— Я була в селі Новий Кривий Ріг, хотіла влаштуватись на роботу.

— Ну і які результати?

— Робота є, та немає де жити,— відповіла незнайомка.

— А до цього де ви працювали?

Супутниця зникла. Вона, певно, не чекала такого запитання. Все ж, подумавши, сказала:

— Я щойно приїхала з Західної України. Мій батько там працював на відповідальній радянській роботі. По дорозі наш поїзд розбомбили німецькі літаки. Батьки загинули. Я довго бродила по Україні, нарешті прибула в Кривий Ріг. Люди мені в дорозі порадили це місто. Тепер хочу влаштуватися в селі. Там з житлом легше.

— А я,— сказала Валя,— живу в Апостолово. Працюю в сільськогосподарській общині.

— І до війни в Апостолово жили?

— Так,— підтвердила Валя.— А ще запитала: — З приходом німецьких військ селяни заживуть краще? Як ви думаєте?

— Важко сказати,— відповіла незнайомка.— Зараз основне — зібрати врожай, а люди працюють погано.

Валя зрозуміла: супутниця ухилилась від прямої відповіді, але, не знаючи людини, вона інакше й не могла поступити.

— Поживемо — побачимо,— зробила висновок Валя.

— А як люди вашого села? Підтримують нову владу чи ні? — знову запитала незнайомка.

— Ну як вам сказати,— зам'ялась Валя.— Ходять на роботу наші селяни. Працюють.

— А бувають такі, що й саботують?

Валя не зразу зрозуміла мету запитання. Та, подумавши, сказала:

— Я виходжу на роботу і виконую те, що нам скаже бригадир. За інших не знаю. Та й не цікавлюсь. Відповідаю тільки за себе. А що, хіба в

селах є люди, які не хочуть працювати на нову владу?

Відповідь почула не зразу. Незнайомка збиралась з думками. Нарешті вона промовила:

— Бачите, я недавно приїхала і не знаю, хто, де і як працює. Чула, що в деяких селах піднімають голови більшовицькі активісти, агітують селян, щоб ті не виходили на роботу.

— Ми тут з вами цього питання не вирішимо,— відповіла Валя.— Нова влада розбереться. А що стосується більшовицьких активістів, то вони повтікали ще задовго до приходу німецьких військ. Ваші ж батьки не захотіли, вірніше, побоялись залишитись на окупованій території? Так і наші активісти. Вони вже давно десь на Уралі працюють.

Валя глянула на шлях. По грейдеру промчались три німецькі машини з зерном у кузові. В кабіні — німці. Один з них, той, що сидів біля шофера, тримав у руках гвинтівку. В кузові, на зерні, теж сиділи два солдати з гвинтівками напоготові.

«Боязливі вояки,— подумала Валя.— Серед білого дня з гвинтівками в руках по степу їздять. А що ж це за пташка сидить біля мене? Звідки вона? Чого йде з Нового Кривого Рога? А може, вона йде звідти так, як я йду з Апостолово?»

Коли осіла курява від машин, Валя сказала вслух:

— Цікаво, поїдуть ці машини в Німеччину чи тут десь будуть розвантажувати зерно?

— Мабуть, тут розвантажать. На станції,— почула у відповідь,— а потім частину зерна відправлять залізницею в Німеччину, а частину помелють для солдатів...

Дівчата піднялись і помандрували далі. Дорогою розмовляли на різні теми.

При підході до Кривого Рога незнайомка сказала Валі:

— Бачите, в розмові й шлях коротший.

— Так, ви права. Не відчули, коли й до міста дійшли.

А велосипедисти все їздили й їздили по шляху.

На околиці Кривого Рога дівчата зупинились. Обом йти в різні напрямки. Зі смутком у голосі Валя сказала:

— Ніч скоро, а мені й ночувати ніде.

Незнайомка не зреагувала на ці слова. Лише на прощання промовила, звертаючись до Валі:

— Давайте домовимось про зустріч. З вами так було хороше...

Підпільниця повернула до станції Червона, а незнайомка — на Черногірку.

Відійшовши метрів сто, Бузько оглянулась. Велосипедисти теж повернули в напрямку Черногірки.

Уважно вислухавши оцю Валину розповідь, Іван Демиденко підсумував:

— Поведінка дівчини може й не викликати особливої підозри, але нам треба бути готовими до всього (зараз вештається багато різних людей), а ось поведінка велосипедистів підозріла. Безперечно, когось вони охороняли або чекали. А кого? Поки що це загадка. Може, дівчину?

Через два дні підпільниця Бузько прибігла на конспіративну квартиру розчервоніла і збуджена. Повертаючись з завдання, вона зайшла в село Лозоватку. Недалекі від мосту, що в центрі села, біля комендатури стояла та сама дівчина-незнайомка і розмовляла з військовим, який був у німецькій формі. На лівій руці військового — фашистська свастика. Валя обійшла їх, потім спитала одну жінку:

— Що то за військовий?

— То комендант нашого села. Не потрапляй йому на очі. Звірюка. Він уже не одного замучив до смерті. Розстрілює або вішає. В комендатурі стоїть закривавлений диван. До нього прив'язують людей і до смерті б'ють шомполами.

Валя підійшла городами до комендатури, щоб краще розгледіти коменданта і дівчину. Розмовляли вони по-німецьки. Незнайомка була зодягнута так, як і раніше. Вона щось розповідала високому білявому коменданту й сміялась. У руках коменданта була довга товста нагайка.

Більше говорила дівчина. Комендант підтакував, усміхаючись. Потім вони пішли на кладовище німецьких солдат, що знаходилося поруч. Незнайомка ходила між могилами, перечитуючи прізвища на дерев'яних хрестах. Біля однієї могили вона зупинилась. Постояла і заплакала. Валя вирішила не йти в Кривий Ріг через село Мар'янівку, а пішла через поля навпростець, щоб не зустрітися з незнайомкою. Це був дуже великий обхід, але рішення підпільниці було правильним.

Повернулася вона в Кривий Ріг дуже втомленою і відразу ж упала в ліжку. Відпочивши, ввечері про все розповіла Іванові. Було вирішено організувати пошуки німкені. А незабаром наші зв'язківці, що жили в селах, розповіли: в Новий Кривий Ріг, Лозоватку, Недайводу приїхали есесівці на машинах з собаками, забрали багато чоловіків і жінок (в основному колишніх радянських активістів), привезли до шурфу і розстріляли. Багатьох громадян розірвали нацьковані собаки. В розправі брала участь дівчина в формі німецького лейтенанта. При цьому очевидці розповідають, що німкеня застосувала свій особливий метод розправи. Вона стріляла кожному у висок. Один чоловік був

поранений. Вночі до нього прийшла свідомість. Він вивабрався з-під мертвих тіл і приповз до найближчої хати, де йому надали допомогу. Валя Бузько ходила до цього чоловіка, розмовляла з ним. Він розповів:

— Нас привезли до шурфу розстрілювати. Гітлерівці були всі з автоматами, з ними — собаки. Коли нас висадили з машин і вишикували, підїхала легкова автомашина. З неї вийшли три офіцери, серед яких була і жінка-лейтенант. Вона щось крикнула по-німецьки. Нас розділили на три групи. Одну повели у вибалок і пустили з поводків на людей голодних собак. Страшні крики і зойки стояли над степом. Але швидко все затихло. Людей собаки порозривали. Другу групу підвели до шурфу. До кожного підходила німкеня з пістолетом, щось питала. Потім стріляла у висок — і мертва уже людина падала в яму. Підійшла садистка й до мене, каже: «Це ти, більшовицька собака, не хотів збирати хліб? Ти — саботажник і ворог німецької армії». Я плюнув їй в морду. Німкеня вистрілила з пістолета в мене. Я впав у яму і ледве не захлинувся тут своєю кров'ю. Вночі перев'язав себе, як зміг, і дістався до наших людей.

— Німкеня стара? — запитала Валя.

— Ні, здається, років двадцять п'ять — двадцять шість. Руки білі, обличчя біле, не засмагле. Ніби вона в погребі живе, а не на сонці.

Наші підпільники все зробили, щоб вилікувати пораненого чоловіка. Доставили йому медикаменти, продукти. Потім нам доповіли, що в ті села, де люди не хотіли молотити гітлерівцям хліб, приходила якась дівчина, жила по декілька днів. Усе вивідувала і йшла в Кривий Ріг. Після її зникнення приїздили карателі.

Іван Демиденко дав завдання — негайно знайти

німецьку шпигунку, взяти живою і судити. Ми цікавились через наших людей, де може працювати ця німкеня. В жандармерії і в комендатурі її не було. В міській управі також. Де ж шукати садистку?

— Треба все зробити, щоб кляту німкеню знешкодити,— наполягав Іван.— А то вона знищить не одну сотню наших громадян.

І ми квапились. Де тільки не шукали її! Та даремно. Потім з Валиної розповіді Іван намалював портрет німкені, розмножив його і вручив кожному підпільникові. Ми ходили по місту, нишком пробирались у німецькі організації і, показуючи портрет, говорили: «Це моя родичка. Чи вона в цій установі не працює?» І знову ніяких результатів.

А одного дня нам доповіли, що на Соцмісті в триповерховий будинок № 5 окупанти звозять молодь із сіл для відправки в Німеччину. Туди разом зі мною пішли Валя Бузько і Микола Кожакін. Ми розійшлися по поверхах і кімнатах. В одну з кімнат, де на соломі сиділо чоловік двадцять юнаків і дівчат, Валя зайшла ніби своя. Забилася в темний куток, щоб спочатку в'яснити обстановку, а потім уже почати розмову з молоддю. Тільки присіла вона на підлогу, як у кімнату ввійшли німецький офіцер і дівчина. Валя аж стрепенулась. У тій дівчині вона впізнала німкеню, незнайомку, з якою разом йшли з села у Кривий Ріг. Офіцер стояв мовчки, а дівчина чистою українською мовою почала говорити:

— Пани хлопці й дівчата. Я щойно повернулася з Німеччини. Там працювала за наймом, а сама я з України. Ідьте туди. Вас там чекають. Будете працювати на шахтах.

Далі вона розповіла, що працювала на шахті, заробила багато грошей. Купила золоті серги, го-

динника, багато костюмів і оце повернулась знову додому, на Україну. Німець піддакував:

— Йа! Йа! Йа!

Валя пригнулась за спинами хлопців та дівчат, причаїлась і слухала. Одне тривожило її: хоча б німкеня не пішла по кімнаті й не побачила її. Та ось вона закінчила «промову» й поспішила в інші кімнати.

Не гаючи часу, Валя вискочила на вулицю і почала чекати тут незнайомку, сидячи в кущах.

Вже добре стемніло. І ось німкеня в супроводі чотирьох військових вийшла на вулицю. Трохи постояли. Вийшов і офіцер. Потім усі разом попрямували тротуаром. Валя пішла слідом. Біля невеличкої приземкуватої хати військові зупинились. Німкеня попрощалась і зайшла в хату. Три німці вийшли з двору, а два — заглибились у садок і сіли там на лаві.

«Так ось ти яка — німецька шпигунка! Тебе ще й охороняють»,— подумала Валя і швидко повернулась назад, щоб про все доповісти Івану.

ЧОМУ РОЗГНІВАВСЯ ПОЛКОВНИК ЛАМКЕ

На третій день після приїзду в Кривий Ріг полковника Ламке комендант вирішив детальніше ознайомити його з містом. Був виділений бронетранспортер для супроводження високого гітлерівського чина.

Перш за все Ламке цікавила руда. А тому він поїхав спочатку на шахту, що на околиці міста. Цю шахту німці першою відбудували. На чолі колони їхала легкова машина, в якій сиділи полковник, комендант і перекладачка. На цей раз Гізела

була в штатському костюмі, модних туфлях і в береті.

На шахті високих гостей зустрів німецький інженер. Він розповів, що у верхніх горизонтах шахти проведені очисні роботи, що відбудовані копер, кліть, машинне відділення, відремонтовано кілька вагонеток...

— Так що руду, хоч вона й не багата залізом, з верхніх горизонтів можемо видавати на-гора,— пояснив інженер.

Полковник був у хорошому настрої. «Тут не дуже важливо, чи високої якості руда, головне, щоб шахта працювала»,— подумав про себе. А потім запитав у керуючого шахтами Кривого Рога, який теж прибув на зустріч з Ламке і тими, хто його супроводжував:

— Коли можна буде пустити шахту?

— Хоч і завтра,— відповів той.

— Давайте пустимо через два дні,— розпорядився Ламке.— Запросимо військовий оркестр, зберемо людей. Ви, як керуючий, виступите з промовою. А ви, коменданте, організуйте прийом. Нехай наші спеціалісти відпочинуть і повеселяться.

Почувши ці слова, інженер дуже зрадів. Він учора чималенько хильнув спиртного, і сьогодні в нього голова просто тріщала. «От якби зараз влаштувати цей прийом. Я б з задоволенням похмелився»,— подумав він. Та раптом полковник запитав:

— А як у вас з робочою силою?

— Погано. Досвідчені шахтарі евакуювались. А ті, які залишились, ховаються від нас. Не хочуть йти на шахту. Працюють в основному військово-полонені. Живуть вони під землею, а частина на поверхні, он в тих бараках. Вони голодні, через те й працюють впівсили.

— Червоні комісари! Всі вони саботажники! — просичав полковник.

Ламке з Гізелою направилися до барака. Інженер вивів трьох військовополонених. Вони були червоні від руди, давно неголені, обірвані.

— Нам уже другий день їсти не дають, — сказав один.

— А ви хочете, щоб вас даром годували! — закричала перекладачка.

Полковник дав команду вишикувати всіх полонених. Їх було чоловік тридцять — худих, босих, покалічених, знесилених. Тих трьох, що привели раніше, поставили спереду.

— Будете працювати сумлінно? — запитав їх полковник. Полонені мовчали.

— Гізела, поговори з ними.

Перекладачка підійшла до трьох в'язанів, на ходу дістаючи з сумочки пістолет.

— Ти будеш працювати на велику Німеччину? — запитала вона крайнього. Всі троє мовчали. Потім середній підняв голову і сердито сказав:

— Ти, суко, сьогодні снідала, а нас голодними заставляєш працювати.

Гізела тут же вистрілила полоненому у висок. Солдат упав. Двох інших його побратимів вона теж вбила пострілами в голову. Потім перекладачка повернулася до шеренги військовополонених і, ніби її різали, заверещала:

— Всіх вас, червоних, перестріляю, якщо не будете працювати на шахті!

Через два дні полковник Ламке разом зі своєю свитою приїхав, щоб подивитися, як включатимуть у роботу шахту.

Зібрали людей. Зліва стояли оркестранти. Полковник саяв від задоволення.

— Сьогодні ж увечері,— говорив він,— після банкету подзвоню рейхсфюреру і доповім, що перша шахта в Кривому Розі дала вермахту руду.

Коли керуючий шахтами сказав, що все для пуску готове, Ламке, стоячи на дощатій трибуні, подав рукавичкою сигнал керівникові оркестру, щоб той починав. Оркестр дружно заграв. Полилися звуки маршу. В цей же час робітники повинні були включити підйомні механізми, а як закрутиться велике колесо на копрі (так було домовлено), тоді два німецьких солдати з прапором у руках швидко піднімуться по ступеньках і прикріплять його наверху.

Оркестр продовжував грати, а велетенське колесо на копрі не крутилося. В чому справа? Ламке вже почав хвилюватись. І тут один з інженерів йому доповів, що в підйомних механізмах велика неполадка. Пуск шахти доведеться відкласти.

На другий день полковник Ламке побував ще на двох шахтах. Знову скаржились німецькі інженери: немає кадрових шахтарів, не вистачає їй полонених, велику їх групу нещодавно вночі звільнили підпільники. Так що потрібно виділити додаткову охорону.

Слухав полковник і мовчав, ніяк не міг забути вчорашній день. Так сподівався він, що буде введено в експлуатацію шахту № 1, і нічого не вийшло. Хто в цьому винен? Треба обов'язково дізнатись.

Ламке спитав у військового коменданта міста, як проїхати до найближчого концтабору.

— Такий розмістився в одному з приміщень колишнього військового містечка,— відповів комендант і назвав чисельність військовополонених у цьому таборі. Є ще концтабори, але вони менші за кількістю в них людей.

Полковник запросив Гізелу і коменданта в автомашину.

— Поїдемо в концтабір, що у військовому містечку.

Машина помчала. За нею їхали мотоциклісти і бронетранспортер.

При в'їзді в концтабір стояв його начальник, очікуючи полковника та осіб, що його супроводжували. Ось і вони.

Зайшли в кабінет, Ламке розлігся в кріслі. Зліва сіла перекладачка, поруч з нею — комендант. Начальник табору стояв. Звертаючись до нього, полковник говорив:

— Кілька днів тому я вам давав завдання — взяти на облік військовополонених, які добровільно виявили бажання працювати на шахтах. Покажіть список добровольців.

Начальник табору виструнчився. Потім став доповідати:

— Ми вдалися до найсуворіших заходів. У кожному бараці вишикували полонених і запропонували добровільно записуватись у ряди добувачів руди. Але ніхто не записався. Я сказав тоді: «Раз так — у кожному бараці буде розстріляно по десять чоловік. Брала полонених вибірково, розстрілювали їх, але й після цього не виявилось добровольців.

— Значить, ви з числа полонених так жодного й не змогли виділити для видобутку руди великій Німеччині?

Начальник табору виправдовувався:

— Ми ж багатьох розстріляли...

Йому не дали договорити.

— Більшовицькі агітатори вашого табору, — кричав Ламке, — мають більшу вагу серед полонених, ніж ви. Через те й не хочуть полонені добувати руду. Ви ж ходите в формі переможця, а органі-

зувати роботу в шахті не можете. Ви були на фронті?

— Так точно! Маю три поранення, чотири нагороди...— заїкаючись, промимрив начальник табору.

— За невиконання мого розпорядження вас у терміновому порядку треба відправити на фронт. У штрафну роту...

Начальник табору нічого не відповів на це.

— Гізела! — звернувся полковник до перекладачки.— Завтра приїдете і допоможете оцьому дурню направити полонених у шахту. А ви,— це вже до начальника табору,— повчіться, як треба з більшовицькими недобитками говорити.

З цим полковник і покинув табір.

На другий день Гізелу при посиленій охороні привезли в табір. Все начальство ходило перед нею навшпиньках. Гізела наказала вишикувати в'язнів першого бараку — 160 чоловік. Викликала з гарнізону одну роту гітлерівців, взяла в руки пістолет і пішла понад шеренгою. Дійшла до середини і стала. Оглянула колону. Обличчя людей худі й суворі. Багато полонених були настільки виснажені, що їх підтримували товариші.

— Обер-лейтенанте! — покликала Гізела офіцера.— Відділіть усіх хворих і поранених від колони. Швидко!

Офіцер дав команду, десятки фашистських солдат підскачили до колони і почали з неї виштовхувати німецьких в'язнів. Полонені не віддавали своїх товаришів, але гітлерівці силою виривали їх з рук. Усі хворі, поранені, каліки лежали на землі.

Після цього Гізела звернулася до шеренги в'язнів:

— Німецьке командування вимагає, щоб усі ви пішли на шахту видобувати руду. Хто хоче працювати — крок уперед!

Ніхто не вийшов з колони. Тоді Гізела підняла вгору пістолет і вистрілила. Вона ще раз прокричала:

— Хто хоче працювати в шахті — крок уперед!

З другої шеренги вийшов, шкутильгаючи, полонений.

— Ось бачите, є бажаючі, — сказала Гізела. — Говоріть, — звернулась вона до полоненого. І тут же почувала:

— Товариші! Нас закликають йти в шахти і добувати руду для німців. Щоб ця руда була переплавлена в кулі, гвинтівки, гармати і впала на голови наших братів. Не слухайте цю гітлерівську шлюху, не йдіть у шахти, на заводи. Боріться з фашистами! Радянська Армія переможе!

Гізела крикнула гітлерівцям. Два солдати схопили за руки полоненого, та він усе ще продовжував говорити. Перекладачка зі скривленим обличчям підійшла до нього і вистрілила у висок. Потім вона підбігла до тих німецьких воїнів, які лежали на землі, й зі злістю почала розстрілювати їх. Шеренга полонених похитнулась, усі, ніби по команді, побігли до садистки. Солдати, які охороняли табір, відкрили вогонь. Перша шеренга впала мертвою. Та друга й інші шеренги полонених накинулись на есесівців і почали їх давити, відбирати в них зброю й розстрілювати. Кілька фашистських трупів залишилось на плацу. Гізела з офіцерами побігли за підмогою. Незабаром з-за будинку з'явилися танк і бронетранспортери. Сили були нерівні.

Дізнавшись про події в концтаборі, полковник впав у розпач. Він почав писати чергову доповідню Гімmlеру: «Мною було вжито ряд рішучих заходів по якнайшвидшому введенню в експлуатацію шахт...»

Гізела швидко писала. Полковник Ламке робив паузи. Довго ходив по кімнаті туди й сюди. Дійде до вікна, постоїть і знову ходить, думає, підбирає слова.

— Пишіть, що розстріляли більше двох тисяч саботажників, серед яких військовослужбовці й цивільне населення.

Далі полковник скаржився, що мало охоронних частин. Коли німецький фронт був недалеко від Кривого Рога, то для охорони об'єктів можна було залучати солдатів регулярної німецької армії, а після переміщення фронту на схід не вистачає солдат для охорони шахт, майстерень, мостів, комунікацій.

— Пишіть, Гізело, далі: «Прошу Вас виділити додатково і направити в Кривий Ріг для підсилення охорони військових об'єктів два полки есесівців. Гарантую їх розміщення і забезпечення продуктами».

Ламке зупинився, думав. Далі він скаржився в доповідній, що селяни не виходять на роботу, і через це хліб гине в степу. Особливо полковник проявляв гнів і розчарування в листі з приводу того, що «порядні» люди не йдуть у поліцію. Сюди пруться колишні бандити, п'яниці, жуліки, які при більшовиках сиділи у в'язниці. Ламке написав і про те, що мешканці Кривого Рога не поважають нових властей, жінки умирають з голоду, а не йдуть у нічне казино розважати німецьких офіцерів. Про металургійний завод полковник продиктував так: «Відбудувати підприємство неможливо. Більшовики майстерно його зруйнували. Швидше спорудити новий завод, ніж відбудувати старий».

Чим довше він диктував, тим більше хвилювався і лютував.

— Не написати правди я не можу,— говорив полковник, звертаючись до Гізели.— Нехай знає Гімлер, сидячи в Берліні, що Кривий Ріг — це не Бельгія, де нас усі слухають і підкоряються нашим наказам. Тут більшовики виховали своїх людей в ненависті й зlobі до німецьких властей. Люди пухнуть з голоду, вмирають, але не здаються. На що вони надіються? Хто їм допоможе? Самогуби... А що було в концтаборі? Якби про все, що там трапалося, мені хтось інший розповів, а не ви, Гізело, я б не повірив. А ви ж мені правду розповіли про божевільного? Чи не так?

— Звичайно, правду,— відповіла Гізела.— Худий полонений вийшов з колони і почав мітингувати. Я його слухала, не перебиваючи, думала, що почне говорити щось корисне для нас, він же ледь на ногах стоїть, а більшовицькі лозунги викрикує. Я підійшла й пристрелила його. Падаючи, він ворушив мертвіючими губами і продовжував говорити щось проти нас. Від цього навіть мені стало моторошно.

Полковник уважно вислухав Гізелу і тремтячим голосом сказав:

— Цей Кривий Ріг скоротить мені життя. Вже кінчається відрядження, а я ще нічого не зробив...

Ламке так розкис, що навіть сказав спересердя (чого не мав права говорити при підлеглій):

— А може, ми, Гізело, даремно прийшли в цю країну? Я побував на багатьох об'єктах Кривого Рога і переконався: Росію нам не підкорити.

Гізела, мов ошпарена, підхопилась з місця.

— Що ви, пане полковнику?

— А ви вірите за цієї ситуації в нашу перемогу?

— Вірю!

Полковник замовк. Опустився в крісло й задумався. Потім різко підвівся і закричав:

— Червоні бандити так знахабніли, що навіть на дверях міської комендатури приклеїли свої більшовицькі листівки та ще й дулю на них намалювали!..

Закінчивши писати доповідну, Ламке дві доби виправляв її, а потім відправив своєму високому начальству. Незабаром він одержав розпорядження — виїхати в Київ. Гізела залишилась у Кривому Розі. Ламке мав відбути з міста через станцію Карнаватка. Його виїзд тримався у великому секреті. На станцію полковника везли в бронетранспортері. Сюди ж прибули есесівці з собаками.

Перед приходом поїзда всіх залізничних службовців загнали в окреме приміщення, а як тільки поїзд зупинився, есесівці нікого не випускали з вагонів, хоча в них їхали лише одні німецькі офіцери та їх обслуговуючий персонал.

Поїзд стояв недовго, рівно стільки часу, щоб паровоз проїхав у тупик станції, і, повернувшись другою колією, заїхав у хвіст того ж таки поїзда. Полковника проводжала Гізела. Коли вони зайшли в купе, там сидів якийсь німець у цивільному. Він встав, привітався до гестапівця і сказав:

— Я їду із Запоріжжя. Там був у справах компанії «Юнкерс».

— Ну й добре,— відповів полковник.— Поїдемо разом,— і, повернувшись до Гізели, сказав:

— Ви повинні все зробити так, як я вам наказував.

ДОСАДНИЙ ПРОВАЛ

Гізела залишалася ще на один місяць. Вона повинна була по телефону регулярно інформувати полковника про справи з введенням в дію шахт.

Та через кілька днів до неї дійшла звістка: поїзд, у якому їхав Ламке, розбомбили радянські літаки. Сумувала Гізела, думала, що ж далі робити? Незабаром командування доручило їй нове завдання — знайти ватажків криворізьких підпільників. Адже, очевидно, це вони заважають пуску в експлуатацію шахт.

Перекладачка-лейтенант розуміла: хтось вселяє у криворіжців впевненість у перемозі Радянської Армії. І вона, Гізела, здогадувалась: у місті є підпільники, але де шукати їхніх ватажків? Вона дуже багато перестріляла людей — молодих і старих. Може, серед них були й підпільники? Та на місце вбитих стають інші. Хтось же написав листівку, в якій містяться заклики до радянських громадян не їхати в Німеччину, підніматись на боротьбу з окупантами?

Гізела всю ніч не спала. Різні кошмари лізли в голову. Перебрала всіх знайомих цивільних, які здавалися їй підозрілими. Треба б виловити їх, заарештувати. Але як це здійснити?

Підпільники теж не дримали. До них надходили все нові й нові факти про злочинну діяльність Гізели. Ось чому члени комітету комсомолу одноставно вирішили: «Гізелі — не жити! Треба ліквідувати її». З цією метою доручили Валі Бұзько зблизитись з перекладачкою. Вона знала, де живе німкеня, знала також, коли та виходить вранці на роботу. Одного разу, як тільки Гізела вийшла на вулицю, Валя попрямувала їй назустріч, привіталась. Перекладачка зупинилась і здивовано запитала:

— Це ви? А я вас давно хотіла бачити.

— Була якась потреба?

— Та ні. Просто одній якось нудно. Тоді, як ми йшли разом з села, ви мені дуже сподобались.

Хороша ви співбесідниця. І пісні добре співаєте, такі мелодійні й патріотичні.

Валя нічого на це не відповіла. Вона просто вирішила не забігати наперед.

— А де ви працюєте? — запитала німкеня.

Підпільниця сказала:

— У німецькому госпіталі.

— Значить, німцям служите...

— А мені подобаються німецькі порядки. Німці — люди ділові. Я таких люблю. Все вони щось придумують, удосконалюють, — відповіла Валя і, високо піднявши голову, пішла далі.

Німкеня так була здивована відповіддю Валі, що, зупинившись, ще довго дивилася їй в слід. «Ти бачиш, вона любить німецьку владу. Ця дівчина або клятий наш ворог, або вірний друг», — подумала Гізела.

На другий день Валя, як і завжди, швидко йшла на роботу. Її зупинила Гізела.

— Доброго ранку! Ви й сьогодні поспішаєте? — запитала вона.

— Так, дуже. Привезли групу поранених німецьких солдатів і офіцерів. Треба їх розмістити, перев'язати кожному рани і нагодувати. Начальник госпіталю поставив перед нами, медиками, завдання — вилікувати всіх і повернути в стрій.

— А звідки привезли поранених?

— У нас на Криворіжжі кажуть: «Багато будеш знати — рано постарієш», — з грубим відтінком у голосі відповіла Валя й побігла.

Судячи по виразу обличчя Гізели (а за нею стежили підпільники), можна було зрозуміти: перекладачка була задоволена відповіддю дівчини.

На другий день німкеня чекала Валю на розі вулиці. Стримуючи радість, підбігла до неї.

— Добрий день!

Валя відповіла на вітання. Першою почала розмову Гізела.

— Так скучно мені,— говорила вона.— Всі ходять купатись на річку, а одній якось незручно. Ви б не пішли зі мною?

— Чому ж, можу підтримати компанію. Ось тільки впораюсь з роботою, і підемо. Це буде днів через два.

Увечері підпільники детально обговорили, як Валі в подальшому себе вести з перекладачкою. Було вирішено, що Валя в перший день піде з Гізелою в парк імені Газети «Правда». Там обидві вони купаються в заповненому водою кар'єрі. Якщо німкеня добре плаває, то тоді разом з нею Валя перепливає кар'єр і на протилежному боці роздивляється, де серед скель можна буде схопити Гізелу.

Так підпільниця й зробила. Біля кар'єру роздяглися, позагоряли. Валя запропонувала Гізелі поплавати. Але та сказала, що вона плаває, але боїться глибини.

— Тоді давайте купатись у річці, це навпроти парку.

Гізела погодилась. Річка неглибока, спокійна.

Довго вони купались. Перепливали до парку, біля якого берег у міру пологий і густо зарослий пахучою річковою травою. Гізела лягла на траву, ніжилась. Потім запропонувала поїсти, Валя витягла кусок мамалиги і грудку сиру. Гізела розіклала білий хліб, намазаний маслом і повидлом, цукерки, поставила дві пляшки з напоєм. Глянувши на Валін провіант, вона спитала:

— Невже у вашому госпіталі немає хліба і масла, що ви їсте мамалигу?

— Білий хліб і масло треба пораненим. А я здорова. І після мамалиги добре плаватиму,— жартома відповіла Валя.

Обоє розсміялись.

Так вони ходили купатись днів зо три. Охорона була і в Валі, і в Гізели. Потім Валя сказала Іванові:

— Ця німкеня мені вже насточортіла. Давайте придумаємо, як її схопити. Я давлюсь її хлібом з маслом, який окроплений кров'ю. Краще буду мамалигу їсти й запивати водою.

На другий день Валя з Гізелою прийшли на пляж у другій половині дня. Сонце вже спускалось на захід. Лівий берег Інгульця через високі дерева парку імені Газети «Правда» був затемнений, а правий, біля парку імені Ленінського комсомолу, яскраво освітлювався.

Гізела роздяглася, а Валя продовжувала сидіти в платті.

— А чому ви не роздягаєтесь? — спитала Гізела.

— Сиджу і думаю: на тому боці річки сонце пече, а тут — прохолода.

— Так давайте переберемося туди. А то день пропаде, і не позагоряємо. Ви он як загоріли, а я зовсім бліда.

Обидві перепливали річку, тримаючи в руках одяг. Розташувались на запашній траві. Купалися, грілися на сонці, яке яскраво освітлювало берег. Валя організувала змагання по бігу, потім запропонувала грати в піжмурки. Парк імені Ленінського комсомолу прилягав до річки. У війну в ньому з'явилося дуже багато молоді порослі. Тут Валя з Гізелою й гралися в піжмурки. Ховалися, шукали одну одну, потім знову заходили в річку, плавали і бавились на березі.

Шість підпільників неподалік сиділи в кущах, а чотири гітлерівці — по другий бік річки, спостерігаючи, як Гізела зі своєю «подругою» бавляться на сонці. Відбувався своєрідний поєдинок. Гітле-

рівці охороняли Гізелу, підпільники ж полювали за нею. І все це — серед білого дня, на виду у людей.

Валя знову запропонувала гру в піжмурки. Дівчата порозбігались у різні боки. Жмурилась Гізела, а Валя ховалась у кущах. Гізела пішла її шукати, йдучи поміж деревами парку. Раптом вона облишила пошуки. Нервуючи, запропонувала негайно повернутись на правий берег. Валя спочатку нічого не зрозуміла, а коли вийшли з-під тінистих дерев, побачила на обличчі Гізели переляк. Німкеня схопила свій літній одяг і швидко побігла до річки, забувши навіть взяти в траві наручний годинник.

Коли Валя залишилась одна, до неї підійшов Іван Демиденко. Він подумав: очевидно, щось скоїлось, але нічого не питав у підпільниці. А Гізела в ці хвилини швидко пливла на протилежний берег.

Іван дав команду підпільникам: негайно покинути територію парку. Для спостереження за парком і дальшими діями Гізели залишили Віктора Гемса.

Повернувшись на явочну квартиру, підпільники почали розбір операції.

— Ну що, товариші, — сказав Іван. — Ми всі свідки провалу операції. Шпигунка на волі. Десь, може, в цю хвилину вона розстрілює наших людей. Щось ми з вами не врахували, хоч і довго Валя вивчала поведнки цієї негідниці. Давайте ще раз детально проаналізуємо поведінку кожного з нас. У ту хвилину, коли Валя заманювала Гізелу в глибину парку, всі ми лежали в траві за кущами. Лежали тихо, не ворушались, чекаючи Валиного сигналу. Що ж могло налякати шпигунку? Чому в неї раптом на обличчі з'явився страх? Значить,

Гізела щось помітила або ж відчула, що її життю загрожує небезпека. Радянських людей вона убивала без страху, а за своє життя тремтить, як заець. Охорона ж далеко — за річкою. Така поведінка притаманна всім катам. Ось дочекаємось Віктора Гемса й продовжимо розбір операції.

Гемс повернувся не скоро. Він розповів таку історію:

— Перепливши річку Інгулець, Гізела побігла до своїх охоронців. З ними зникла за високими і товстими деревами парку. Хвилин через сорок — п'ятдесят у парк на великій швидкості мчались мотоцикли з солдатами і кулеметами. Біля парку вони зупинились і побігли його алеями, обстрілюючи кожен кущ, кожну галявину, густо порослу високою травою. Але нікого так і не знайшли.

Запанувала тиша. Вислухавши Гемса, Іван, походжаючи по кімнаті, сказав:

— Значить, хтось з нас або ж брязнув зброєю, або висунувся з кущів подивитись на шпигунку. Вона це почула або помітила й вирішила тікати до своїх охоронців. Гізела — не просто жінка. Це досвідчена розвідниця.

Дуже хотіли фашисти криворізької руди, та не одержали жодного грама. Дуже хотіла гестапівка Гізела піймати партизанів, та сама ледь не потрапила в їх руки. Довелось буквально тікати їй з Кривого Рога.

За два з половиною роки окупації гітлерівці так і не змогли ввести в експлуатацію жодної шахти Кривого Рога. Зате в листопаді 1944 року (тобто через вісім місяців після вигнання з міста гітлерівців) у Кривбасі вже на повну потужність працювали 20 шахт, які видали за цей період 570 тисяч тонн першокласної руди. Війна ще йшла. І криворізька руда наблизила її переможний кінець.

ДО ЛІНІЇ ФРОНТУ

На початку травня 1943 року жандарми і поліцаї оточили базар на руднику імені Дзержинського й почали перевіряти документи, арештовувати людей. Поліцаї розповідали, що вони шукали радянського парашутиста, який нібито збирав дані про розміщення німецьких військ.

Через кілька днів Іван Демиденко зібрав засідання комітету комсомолу.

— Чули? — сказав він. — Гітлерівці шукають радянського розвідника. Значить, командування нашої армії цікавиться розташуванням фашистських військ у Кривому Розі. Ми повинні допомогти рідній армії. Треба послати через лінію фронту нашого представника. Які ваші думки?

Ми підтримали пропозицію керівника підпільної організації. Фронт стояв за Харковом. Туди й послали з важливими відомостями одного червоноармійця. Він дійшов до Великої Софіївки. Там потрапив до рук фашистів і був розстріляний. Другий наш посланець дістався до Дніпропетровська, але через Дніпро перейти не зміг. Повернувся назад.

На черговому засіданні комітету комсомолу вирішили послати через лінію фронту дівчину. Галя Прокопенко заявила:

— Я піду через лінію фронту. І не суперечте мені. Я добре стріляю й плаваю. У всякому разі Дніпро перепливу.

І все ж ми відмовили Галі. Чому? Вона вийшла заміж і чекала дитину, тому й не дозволяли їй включатися в дуже небезпечну справу. Та молода підпільниця наполягала, щоб саме їй доручили завдання, що тільки вона може його з честю виконати. Ми знали: Галина смілива й рішуча. Тому змушені були погодитись з її доводами.

20 травня Іван зустрівся з Галею Прокопенко і почав готувати її в далеку дорогу. Вони вивчили, де знаходяться в Кривому Розі майстерні по ремонту танків й артилерії противника, де розташовані аеродроми, склади, війська, а також німецька комендатура, редакція фашистської газети «Дзвін».

— Слухай, Галя,— говорив Іван,— ти ідеш через лінію фронту, на Велику землю. Віднині ти не Галя, а Катерина Євдокимівна Костюченко, мешканка села Граково Чугуївського району Харківської області. Перед війною жила в Харкові, по вулиці імені Леніна, 82. Працювала на трикотажній фабриці. Під час війни переїхала в село Граково до рідних. Весною 43-го німецькі війська відступили на захід. Німці все населення вивезли на різні роботи в Кривий Ріг. Ти заміжня, хочеш дійти до матері, яка дуже хвора і потребує допомоги. Та й чекаючи дитини, хочеш бути біля рідної тобі людини. В Кривому Розі ти нікого не знаєш... Запам'ятовуй маршрут до фронту: Кривий Ріг — Дніпропетровськ — Новомосковськ — Красноград — Зміїв. У районі Змієва переходиш лінію фронту і потрапляєш до наших.

Завдання перше: перейти лінію фронту, що на Дінці, й доповісти про розміщення в Кривому Розі німецьких військових частин. Ти про них знаєш.

Завдання друге: просити десант для допомоги криворізьким партизанам і підпільникам. Десант може бути висаджений в районі 60 кілометрів від Рахманівки Криворізького району Дніпропетровської області. Центр явки — Іван Бедянок, керівник групи партизан села Рахманівки. Ти Івана Павловича добре знаєш.

Завдання третє: розповісти про звірства фашистів у Кривому Розі.

Галя Прокопенко

Іван Демиденко ще й ще раз повторив завдання, маршрут. Потім маршрут, свою нову біографію і завдання повторила Галя. Іван вручив їй німецькі марки і радянські гроші, а ще дістав з кишені блокнот і витягнув з нього довідку з німецьким гербом, печаткою й підписом коменданта Кривого Рога. При цьому сказав, що це перепустка до самого дому — в село Гракове Харківської області.

...Дорога, по якій йшла Галя, десь далеко ховалась за обрієм, вкритим прозорою димкою. Було тихо. Навіть листя на деревах не шелестіло.

Три дні йшла вона до Дніпропетровська, вибираючи глухі села і безлюдні шляхи.

Прийшла в Дніпропетровськ і потрапила в облаву: по вулицях йшли гітлерівці з автоматами.

Галя побачила жінку, що стояла з відром води. Підійшовши до неї, привіталась.

— Це облава? — запитала.

— Так, дочко! Облава по всіх вулицях. Звідки ти тут, дівчинко, з'явилась? Тебе ж можуть схопити гітлерівці й відправити у Німеччину, на каторгу. Сховати у себе не можу. В мене на подвір'ї багато німців. Йди он у той двір. Там живуть хороші люди. Наші люди...

Тин високий. Нічого не видно. Постукала —

ніхто не виходить. Постукала вдруге. Безрезультатно. Почала стукати сильніше. Тим часом гітлерівці, що йшли шеренгами з автоматами наготові, все ближче й ближче.

Підпільниця не сподівалась на порятунок. Та раптом хвіртка відкрилась. Перед Галею з'явився похилого віку чоловік з широким обличчям і лагідними очима.

— Заходь швидше.

Галя прожогом вскочила в двір. Господарі завели її в недобудований будинок, сховали в кутку й закрили різним ганчір'ям. Пахло свіжою глиною і кінським кіз'яком. Певно, стіни нещодавно помазали. На долівці лежав незакінчений заміс.

— Дихати є чим? — запитав хтось.

— Є!

— Тоді сиди!

Сиділа довгенько. Боліли в колінах ноги, потерпли кінцівки. До того ж брудна вода з замісу стікала в куток, де сиділа Галя. Чула, як бігали по подвір'ю німці. Стріляли. Кричали. «Хоча б пронесло», — думала. Потім з Галі зняли ганчір'я. Допомогли встати. Господарка дому сплеснула руками:

— Ну й вимазана ти, донечко!

Обняла Галю, притисла до себе і гірко заплакала.

— Яка ж страшна ця війна!

Галя стояла брудна, вимазана в глину, але задоволена, що все обійшлося гаразд.

Усі члени сім'ї зустріли її як рідну людину. Запросили вечеряти.

— Іж, донечко. Набирайся сил. Та зніми туплі, хай ноги відпочинуть. Бачу, ти ще й вагітна. І в мене є донечка твого віку. На фронті вона. З німчурою воює. А ти, мабуть, здалеку йдеш?

Куди і чого йде — ніхто не питав.

Господарка нагріла води.

— Вмийся і переодягнися поки що в одяг моєї доньки, а свій зніми. Я виперу його. А коли просохне, випрасую,— сказала жінка.

«Які хороші люди!» — думала Галя.

На прохання Галі господар назвав своє прізвище.

— Я Бреус Михайло,— сказав він.— Будеш іще в наших краях — заходь. Завжди прийемо.

Син Бреусів, Вася, провів Галю глухими вуличками Дніпропетровська до Дніпра. Галя перебралася на протилежний берег річки. Де бур'янами, де чагарниками йшла до Новомосковська. А сонце пекло нестерпно. Над грейдером стояла велика курява. То рухався фашистський транспорт.

До околиці Новомосковська Галя підійшла десь під вечір. Біля переїзду через залізницю один чоловік сказав їй:

— У місті облава. Цілий день гітлерівці ловлять людей. Страшна стрілянина. Вбито багато юнаків і дівчат, які тікали від фашистів. Так що будь обережна. Зайди краще переночувати в село Кулебівку.

Та Галя поспішала до ночі прийти в Новомосковськ. Це місто над Самарою їй добре знайоме. Вчилась тут три роки в педагогічному училищі. По вулиці імені Шмідта в будинку № 6, що біля міського парку, жила вчителька Марія Іларіонівна Діхтяр. До неї й завітала підпільниця. Вчителька та її чоловік Олексій Олексійович раді були побачити Галю.

У гостинному домі спала з ранку до вечора. Боліли ноги, ламало все тіло. Марія Іларіонівна багато розповідала про партизанів, які діяли в Новомосковських лісах. Куди йде її колиш-

ня учениця, вона не питала. Мабуть, здогадувалась.

Добре відпочивши, підпільниця попрямувала на схід. Десь до 13-ї години дня Галя пододала кілометрів двадцять. Йшла обочиною великої дороги, луками, заплавами. Один дідусь, який пас на луках козу, сказав, що в Павлоградських і Новомосковських лісах вдень шниряють цілі роти ворожих солдатів. Ловлять партизанів і розстрілюють.

— Йди заростями, дочко. І будь пильною,— радив дідусь.

Не відійшла й кілометра, як побачила: по луках шеренгами й справді йшли гітлерівці.

Підпільниця залягла в заростях. Коли солдати віддалились, пішла далі. Йти було важко. Стримували рух висока трава, колючки. І все ж Галя за день пройшла кілометрів п'ятдесят. Незчулась, коли й вечір наступив.

Вирішила переночувати. Хотіла зайти в село, але на вулицях і в дворах стояли танки, бронетранспортери, тягачі, гармати. На вигоні, за селом, вишикувалось дуже багато фашистів. Певно, на вечірню перевірку. Тут Галя пригадала слова Івана Демиденка, що чим ближче до фронту, то йти буде важче, бо зустрічатиме більше німецьких військ.

Галя обійшла село і майже бігом, щоб не накликати погоні фашистів, попрямувала в степ. Уже зовсім стемніло. Намостила в старому окопі того річного кураю, назгрібала соломи, якої вітер наніс у лісосмугу, й лягла.

Проснулась рано. Не гаючи часу, відправилась на схід, назустріч сонцю, яке рожевим колом піднімалось з-за обрію. Правда, маршрут їй довелося трохи змінити. Чому? Гітлерівці сильно укріпили прифронтові райони, і пробратися через них було практично неможливо.

По дорозі Галя зустріла двох жінок з сапами. — Не йди в село, дівчино. Вночі радянський літак скинув парашутистів. Так зараз шукають їх. У село наїхало багато німців і поліцаїв.

Галя обійшла Краснопавлівку Харківської області й направилась у село Лозовеньке, потім Вольвенкове і — прямо до річки Донець. Йшла без відпочинку, йшла швидко. Скрізь гітлерівці, їх гармати, окопи. Підпільниця обходила ворожі укріплення, бліндажі, протитанкові рови, обози на шляхах.

І ось вона майже біля лінії фронту. Залишилось подолати якихось вісім-десять кілометрів. Пішла понад річкою до Грушовахи. «Від села річка повертала вправо, а моя доріжка через битий шлях пролягала прямо через лощину, луки, — пригадувала пізніше Галина Прокопенко. — На битому шляху проїжджали машини, мотоцикли. Зліва, на схилі, чулась німецька мова й жевріли вогники цигарок...

Мої святкові черевики розмокли від роси і чавкали. Йти в них було важко. Тому я скинула їх і залишила на лузі за Грушовахою. Босоніж легше, але в підодшви назаганяла повно колючок. Лощиною пройшла далеко. Закінчилися луки, й почалися поля кукурудзи, проса. Швидко, по-пластунськи, повзла, низько пригинаючись, бігла.

Поля кукурудзи скінчилися. Прибережна долина Дінця зустріла цілим ланом білої ромашки. Повіяло прохолодою — значить, річка близько.

Я між Петровським — Комишувахою. Переді мною — лінія фронту. Але далі йти не можна. Треба між укріпленнями відшукати незамінований прохід, щоб легко можна було проповзти до берега Дінця і перейти через лінію фронту. Це одне з найважливіших завдань на шляху до мети.

Настав ранок — тихий, літній. З ромашкового поля переповзла в кукурудзу. Змахнула кілька росинок до рота і, зробивши рівчачок між рядами кукурудзи, лягла. Години три спала. Прокинулася від спеки. Сонце хилилося до обіду. Спокійно. Тихо. Німців не помітно. Тільки дротяні огорожі над Дінцем видніються.

Настав вечір. Ніде ні вогника, ніяких ознак життя. Як знайти на довгій смузі передової лінії незамінований прохід? Полізла над укріпленням вправо. Довго повзла, але проходу, по якому б походжали німці, не побачила. Отже, правий бік фронту по широкій долині між укріпленнями замінено. Лежала, лізла, переповзала, та ніяких ознак життя, окрім як за колючим дротом, ніде не бачила. Справа, під пагорбом, — глибокі траншеї, гармати, кулемети.

Дорогою праворуч йду швидко-швидко. Вийшла в просяне поле і полізла до проходу між укріпленнями прямо до Дінця.

Повзла весь час по-пластунськи. Наблизившись до колючого дроту, довго прислухалася, потім ще поповзла. Роздивилася. За колючим дротом — довга канава, тобто траншея, де ходили німці. Приповзла до проходу. Спокійно. Тихо. Пройшов патруль. Через 15—20 хвилин знову повернувся. «Галю, швидше, за ці хвилини швидше до Дінця. У воду пірнай — і до своїх». Проповзла метрів два і знову прислухалася. Патруль попрямував до огорожі. Постояв, хвилин через десять повернувся. По інтервалу проповзла метрів шість. Хлюпотів Донець — до нього залишилося не менше 15—20 метрів. «Ще, Галю, ще трохи сил — і ти в Дінці». Повзу вперед. Але патруль на цей раз повернувся не через 15, а через п'ять-сім хвилин.

— Руки вгору! Встати!

Підійшов патруль. Я лежу. Схопив за руку, підняв. Пістолет зліва, навпроти серця приставив і знову крикнув:

— Фрау! Баришня! Йа! Йа!

Збив з ніг. Гамселив чоботами по спині, по голові.

Як прикро, як нестерпно тяжко було на душі! Бути за якихось десять-дванадцять метрів од Дінця і потрапити до фашистів».

Галину Прокопенко відправляють у село Петровське, де стояв штаб есесівської частини. В камеру в'язниці, що знаходилася у цьому ж селі й куди потрапляє підпільниця, якось привели закривавленого молодого чоловіка. Він назвав своє ім'я. А потім став допитуватись: хто вона, куди йде... Галя стояла на одному: «Іду до матері в село Граково, що на протилежному боці Дінця». В цей же день прийшли два поліцаї і забрали того чоловіка. Через деякий час він зайшов уже в поліцейській формі, забрав Галю і відвіз у село Гаврилівку. Галя зрозуміла: то був провокатор.

Потім її привезли в Барвенкове. Тут почались нелюдські знущання, допити. Виводили з гестапо напівживу і кидали в карцер. Але підпільниця мовчала. Коли її перевели в камеру, вона вже не могла рухатися. Лежала горілиць і дивилась у темну стелю. Гірко було усвідомлювати: скільки вистраждала, скільки труднощів переборола, і ось так погано все скінчилося. Над нею знущаються чужинці, не знає, чи й живою залишиться... А наші, радянські воїни, так близько — через річку...

Її думки перервала пісня, що линула ніби з підземелля.

— Хто це співає? — запитала Галя у дівчат, які сиділи разом з нею в камері.

— То Шуть Микола. Партизан, смертник. Він

радянські пісні співає, вірші свої читає, фашистам у пику плює. Як його били, як знущались! А він нічого... Живий, бадьорий, всім дух піднімає,— сказала дівчина, що сиділа поруч з Гаєю.

Згодом Гаю та інших в'язнів привезли в донецький табір. Тут, за містом, вони рили окопи. Відчувалося, що німці відступають. Артилерійська канонада з кожним днем наближалася. Міський гарнізон охопила паніка. На машинах, підводах, пішки тікали гітлерівські вояки в глибокий тил. Усіх заарештованих на автомашинах повезли в Червоноармійськ.

— Тепер уже кінець, дороги до життя відрізані,— пошепки обмінювались думками в'язні.

Але, на їх щастя, колону почали бомбити радянські літаки. Перелякані конвоїри розбіглись хто куди, а в'язні кинулись тікати з села. Втекла і Галя. Вночі дісталась до ближнього села, де одні хороші люди нагодували, переодягли її.

Трохи відпочивши, дівчина почала збиратись у дорогу.

— Куди ж ти підеш? Поживи у нас,— умовляла господарка.

— Треба швидше дійти до своїх! — твердо стояла на своєму Галя.

І ось Радянська Армія визволила Донецьк.

Гриміли по бруківці червонозорі танки, за ними нескінченним потоком йшла піхота.

Людській радості не було меж. Місто шахтарської слави зустрічало визволителів з піснями, усмішками, сльозами радощів.

Радянські танки Галя Прокопенко зустріла біля міста. Танкісти провели дівчину до командира частини, потім за його наказом відправили в штаб армії, а звідти — в штаб партизанського руху на Україні.

ЛИСТІВКИ ДЛЯ МЕШКАНЦІВ СЕЛА

Наша підпільна патріотична група «Дзержинець» підтримувала зв'язок з народними месниками інших населених пунктів Криворіжжя, зокрема сіл Нове Життя і Рахманівка. Не один раз керівники цих груп Рафаїл Нахапетов та Іван Бедянок просили листівки зі зведенням Радінформбюро, які вони розповсюджували в навколишніх селах. Люди хотіли знати правду про події на фронтах. Тож старалися наші підпільники. Друкували листівки цілодобово. Доставляли їх у села майже всі члени нашої групи. Звідти поверталися не з порожніми руками — несли в підпільний госпіталь сало, сухарі, картоплю. Такий конвейер діяв чітко.

Якось пізно ввечері на одній з вулиць Кривого Рога, що біля шахти № 10, над кар'єром з'явилась гарба, яку тягли середньої вгодованості воли. На товстому шарі сіна сидів хлопець і погейкував на тварин. Там, де починався пустир, він зупинив гарбу. Волів прив'язав до заднього колеса, поклавши їм оберемок духмяного сіна, а сам уклався спати. І тут до нього підійшли два поліцаї з білими пов'язками на лівій руці.

— А ти знаєш, що ми тебе зараз розстріляємо? — сказав старший поліцай. — На це нам дано право німецьким командуванням. Ти порушуєш комендантську годину.

Хлопець підвівся з гарби, обійшов її, поправив сіно, що звисало з-поміж полудрабків, подивився на темний горизонт і відповів:

— А ти знаєш, що німецьке командування в спішному порядку буде шлях з Кривого Рога до Казанки і що я йду туди в розпорядження німецьких інженерів, щоб взяти участь у будівництві

шляху? Мене сільський староста послав. Потрібен же добротний шлях великій Німеччині?!

— А сіно навіщо? — ехидно промимрив другий поліцай. Від нього тхнуло перегаром.

— Як для чого? Волів же треба чимось годувати? Подивись, он у гарбі ще й два казани лежать. На будівництві шляху вже працюють наші люди. Їм же треба в чомусь варити страву?

— А де шляхова дільниця вашого села? — почав прискіпливо приставати старший поліцай.

— Між Кривим Рогом і Казанкою, — відповів хлопець.

Поліцаї перевірили документи. На них підпис коменданта і штамп.

— Ну ночуй, — буркнули поліцаї і, колихаючись, пішли вулицею.

Хлопець знову виліз на гарбу й ліг на сіно, здивляючись у височінь. На небі мерехтіли зірки. З кар'єру, на дні якого стояла вода, подув прохолодний вітерець, зашарудів у сухій траві... Хлопець дістав свитку і прикрив нею босі ноги. Лежав, прислухаючись до гнітючої тиші. Десь вдарив грім, блискавка прорізала густу пільму. Раптом з-за кущів вийшли троє — два хлопці й дівчина. Вони давно стежили за гарбою, бачили, як підходили поліцаї, чули їхню розмову і були готові в скрутну хвилину прийти на поміч хлопцеві. Ті троє принесли і глибоко зарили в сіно пакет — листівки, чистий папір. А потім вони зникли так само швидко, як і з'явилися.

Тільки розвиднілось — хлопець знову застріг волів і рушив з місця. Без пригод він вибрався з міста і направився в бік сіл Нове Життя і Рахманівка. Проїхавши через залізничну станцію Кривий Ріг, раптом побачив: до нього наближаються п'ять вершників. Дрож пройняла тіло. Хлопець (а

це був мій брат Іван Демиденко) швидко «взяв себе в руки». Зосередився, в якусь мить засунув під сидіння руку — пістолет був на місці.

— Ану злязь з гарби! — закричав поліцай.

Іван стрибнув на землю.

— Аусвайс! — крикнув німецький офіцер, підходячи до юнака і похльостуючи плетеним канчуком по блискучих галянищах високих чобіт.— Зброю везеш?

— Ні,— відповів Іван.

— Перевірити,— дав команду офіцер.

Гітлерівські холоуї витягли шашки і почали ними штрикати в сіно. «А там же пістолет»,— стривожився Іван і ще ближче підійшов до гарби, щоб у разі провалу скористатись зброєю. Та поліцаї вже доповіли:

— Зброї нема.

Офіцер з усієї сили вдарив хлопця канчуком і сів на коня.

Коли вершники зникли за високими бур'янами, Іван поправив на гарбі сіно й поїхав далі. В одному вибалку, з обох боків якого стояли молоді, густі верби, сховав гарбу подалі від степового шляху. Треба було дочекатися вечірньої пори, щоб у село в'їхати після заходу сонця. Воли мирно паслися, пощипуючи зелену й густу траву. Іван дістав з торби кусок мамалиги, дві зелені цибулини, кілька варених яєць та глечик кислого молока, розіклав усе це на рушнику й почав їсти, бо дуже зголоднів.

Підпасши волів, він продовжив свій рух у напрямку Нового Життя та Рахманівки.

Радий був Рафаїл Нахапетов листівкам, які привіз Іван. Мова в них йшла про велику битву під Курськом, про те, що главарі «третього рейху» розраховували тут взяти реванш за поразку під Ста-

Лінградом, повернути хід війни на свою користь, знову захопити в свої руки стратегічну ініціативу, але в них нічого з цього не виходить. Могутні танкові угруповання ворога зав'язли в радянській обороні, несуть величезні втрати.

Всю ніч керівники двох підпільних груп провели разом, обговорюючи план спільних дій проти ворога.

— Нам треба в честь успішного наступу радянських військ на Курській дузі саботувати збирання врожаю і підготовку до осінньої сівби,— сказав Нахапетов.

Прощаючись з Іваном, він просив і надалі доставляти листівки, в яких розповідалося б про події на фронтах.

— А ми, в свою чергу, будемо намагатися виділяти побільше продуктів для ваших підопічних — поранених бійців і командирів Радянської Армії. Хай вони швидко видужують, повертаються в стрій і добивають фашистську гадину.

На черговому засіданні підпільного комітету комсомолу Іван завів мову про збільшення випуску антифашистських листівок.

— Друкарська машинка працює бездоганно,— говорив він.— Але підпільники, які друкують листівки, скаржаться: не вистачає паперу. Валю, одна надія на тебе.

Валентина Бузько відповіла, що там, де вона раніше діставала папір, такої можливості у неї зараз немає.

— Це погано. Дуже погано,— зауважив Іван.— Зараз, як ніколи, треба посилювати антифашистську пропаганду.

І вже до мене:

— Петре, доручаю тобі й Віктору Гемсу зайнятися розшуками паперу. Причому якнайшвидше. Ця справа зволікання не терпить.

Вже на другий день ми з Віктором приступили до виконання цього важливого доручення. Гемс поділився думками стосовно однієї німецької установи, де працює його знайома. Там без паперу аж ніяк не можуть обійтися. Зайшли туди. Вікторова знайома звела нас із завідуючою відділом. Це жінка років під сорок. Вислухавши нас, вона запитала:

— Для чого вам папір?

— Школи зараз не працюють,— почав говорити Віктор.— А діти на нашій вулиці хочуть вчитися в домашніх умовах під наглядом батьків. Ось ми й вирішили їм допомогти. Чорнила нарobili з бузини, а писати букви немає на чому...

— Ваш задум непоганий,— відповіла завідуюча відділом.— Діти повинні вміти писати. Та чи не вийде так, що замість дітей писатимуть їх батьки? Тільки не окремі букви, а цілі тексти в листівках. Днями на нараді в поліції говорили, що на будинках міста з'явилися листівки.

Жінка зробила паузу, потім, усміхнувшись, сказала:

— Гарзд, приходьте завтра в цей же час.

Вийшовши з установи, ми в деталях обговорили розмову з жінкою.

— Щось вона якось ехидно усміхнулась,— кажу Віктору.

— Мені теж так здалось,— відповів Гемс.

Наступного дня перед нами стояло два важливі завдання. По-перше, одному пораненому радянському воїнові, який таємно лікувався на квартирі, слід було занести продукти (це в Зелене містечко, що за металургійним заводом) і, по-друге, зайти в установу за папером.

Близько двох годин на ручному млиночку, приладнаному до столу, ми подрібнювали кукурудзу

на крупу. Я кручу млинок вручну, а Віктор засипає зерно в ківшик. Крутити, звичайно, важче, швидко втомлюється рука. Тому цю роботу виконуємо по черзі. Приготувавши таким чином кілограмів з три крупи, додаємо до неї кусень сала, пиріжки з гарбузом і прямуємо в Зелене містечко. Крім продуктів, несемо ще флакончик йоду та бинти, виготовлені зі старої простині. Заходимо в квартиру (в ній ми вперше) і все віддаємо господарці, потім направляємось в установу, де повинні дістати папір.

Іван Демиденко напучував нас:

— При підході до потрібного тобі об'єкта, оглянься, чи ніхто не стежить за тобою, чи немає погоні. Тоді вивчи об'єкт, нічого не залишай поза увагою. Глянь на двері, кватирки, віконні занавіски... До речі, про занавіски. Подивись, чи вони правильно висять. Можливо, хтось із-за них визирає непомітно? Все повинно знаходитись у полі твого зору: наявність кущів, дерев, замаскованих окопів біля об'єкта, кулеметів на горищі...

Ми підійшли до установи за годину раніше. До будівлі підступав невеличкий гайок. Стали за деревами і спостерігаємо. В приміщення через певний інтервал зайшли два жандарми і три поліцаї. Всі озброєні.

Віктор Гемс

— Ну що будемо робити? — запитую у Віктора Гемса.

— Тут усе ясно. Нас та хитра тітка заманює в гестапівську ловушку.

Повертаємось назад і прямуємо через дамбу ставка до станції Червона. Там є ще одна установа, де, можливо, дістанемо папір. Підійшовши до станції, побачили: на залізничній колії стоїть вагон, а біля нього — вантажні машини, у які військовополонені перекладають з вагона якісь речі і невеликого розміру пачки. Біля машин — багато есесівців і поліцаїв. Ми підійшли і хотіли спитати в одного з військовополонених, що вони вантажать.

Та враз до нас підскочив поліцай:

— Що вам тут треба? Йдіть звідси, а то голови порозбиваю! — і замірився прикладом рушниці. З кабіни висунувся шофер — німецький солдат. Поліцай ще більше почав репетувати. Потім підскочив до мене і, приставивши до грудей гвинтівку, закричав:

— Покажи документи. Якщо немає — на місці розстріляю!

Я одвів дуло гвинтівки від своїх грудей, поліз у кишеню і витяг документ. Поліцай прочитав його і вже тихим голосом заскиглив:

— Ну йдіть, куди йшли...

Ми сховались за приміщенням станції, вирішивши трохи постояти тут, щоб дізнатись, у якому напрямку їхатимуть завантажені машини.

Віктор Гемс сказав:

— Петю, як прикро. Отой поліцай зрадив своїй Вітчизні, втік з армії та ще й нашою ж рушницею нахваляється нас розстріляти!

Я не встиг нічого йому відповісти. Почувся шум машин. Одна за одною, вони виїхали зі станції,

повернули направо, потім, проїхавши невелику відстань, знову взяли курс вправо, на переїзд залізниці, що йде з Довгинцевого на станцію Червона, і помчали далі на територію Криворізького металургійного заводу. Ми швидко через станційні колії теж подались туди. Військовополонені розвантажували машини біля заводської контори. Пакети вносили в окремих будиночок. Охорона була велика, і ми побоялись близько підходити. Та уже не сумнівались: у пачках папір для концерну «Герман Герінг-верке», який займався відбудовою металургійного заводу. Забігаючи наперед, скажу, що інженери цього концерну, як не пнулися, а домен так і не зуміли пустити в експлуатацію.

Пізно ввечері ми вирушили в напрямку заводу. Відправляючись на виконання завдання в нічний час, взяли з собою пістолети — таке правило встановив керівник нашої підпільної групи.

Йшли широкою долиною, де в дитинстві пасли корів, потім перетнули шлях і заглибились у широкий лісовий масив. Справа — велике кладовище для гітлерівських солдатів і офіцерів. Підшуковуючи для нього місце, комендант Кривого Рога декілька днів їздив по околицях. Нарешті таке місце знайшов. Між станцією Червона і шляхом, що йде з Довгинцевого в центр міста, наказав вирубати довоєнні насадження лісу і розчистити там майданчик для поховання загиблих.

І ось ми прямуємо мимо хлібозаводу. Хотіли перейти на територію металургійного заводу через станційні колії, але не вдалося. На колії стояв пасажирський поїзд, по перону ходили озброєні солдати.

— Певно, якесь високе начальство приїхало, — сказав Віктор, і ми направились до переїзду. Але там теж ходили вартові. Довелося йти понад за-

лізницею в напрямку станції Довгинцеве. Та й тут маячили вартові.

— Що ж будемо робити? — запитав Віктор. — Як проникнути на територію заводу?

Ми посідали в кущах. Мовчали, думали.

— Десь тут, — кажу, — повинен бути тунель, по якому до війни з домен текла гаряча вода в ставок, що біля Соцміста (вода була біла, з вапном. Вапно осідало на краю ставка. І ми, дітлахи, заривались у білу муляку, вимазувались до невпізнання, а потім бігли в чисту ставкову воду, щоб обмитись). — Тунель у ріст людини. Давай спробуємо знайти вихід.

Полізли понад залізничним насипом. Зверху, на колії, — вартові, внизу — ми.

— Тільки давай рухатись тихо-тихо й притискуватись до землі, — шепчу я Віктору. — Щоб гітлерівці не помітили. А то зрешетять нас з автомата.

Прибираючи сухі гілки, щоб не тріщали, ми розчищали собі шлях і повзли паралельно залізниці.

Нарешті показався темний отвір. Це вхід у тунель. Підповзли до нього. Піднялись. Пройшли кілька метрів у глибину тунелю. Раптом на протилежному боці з'явилися три тіні. Швидко, не змовляючись, лягаємо.

То були вартові. Вони відкрили шалений вогонь по тунелю. Кулі свистіли над головами. Коли закінчилась стрілянина, ми вибрались з тунелю і лягли в траві. Через кілька хвилин знову почули стрілянину. Ми зрозуміли: німці систематично, з певним інтервалом обстрілюють тунель. Певно, бояться, щоб ніхто через нього не пройшов.

Вирішуємо спуститись до трамвайної колії, яка тягнеться зі станції Червона до містечка коксохіміків, і понад нею пройти на завод. Так і зробили. Швидко йшли, а інколи й бігли.

Нарешті ми на заводській території. Ось видніється висока споруда розливочного цеху. До війни цех сяяв вогнями. В ньому розливали у форми чавун, з якого потім плавили сталь. Підійшли до споруди. Зупинились, прислухались, оцінили обстановку. Біля центрального входу походжає варта. Ми зайшли з протилежного боку і через вікно проникли в приміщення. В одній з кімнат знайшли пачки паперу. Віктор накрив мені голову і плечі піджаком. Я при світлі ліхтарика подивився на якість паперу. Але що це? Бланки накладних, причому віддруковані на папері високої якості. Декілька екземплярів ми принесли з собою. Коли переклали зміст надрукованого, то виявилось, що ті накладні — форми звітів про відправлену продукцію.

— Бачите, гітлерівці ще й заводу не пустили в експлуатацію, а вже для звіту надіслали з Берліна бланки,— сказав нам Іван.— Лежатимуть ці бланки без діла, бо завод ніколи не дасть сталі для фашистської Німеччини.

Коротенька довідка для читача. 7 листопада 1931 року відбувся грандіозний мітинг трудящих Кривого Рога, присвячений закладці металургійного заводу. Будівництво цього гіганта йшло повним ходом. Уже в серпні 1934 року домна «Комсомолка» дає перший метал. Наступного року була поставлена на сушку домна № 2, незабаром вона теж видала продукцію. Пройде не так багато часу, і запрацює доменна піч № 3. В серпні 1939 року почне діяти бесемерівський цех. Країна одержить нову криворізьку сталь.

Біля металургійного заводу рік за роком виростало соціалістичне містечко для металургів. Від підприємства його відділяли широкий, довгий ставок і ліс, який насадили з тим, щоб дерева очищали повітря.

Після вводу в експлуатацію Соцміста металурги одержали тут упорядковані квартири. Це квартал красивих триповерхових будинків. Поруч розташувалась середня школа № 16. Бурхливий розвиток промисловості викликав різке збільшення населення міста. Якщо в 1925 році в Кривому Розі проживало 22 571 чоловік, в 1939-му — 197 621, то на 1 січня 1941 року тут налічувалось уже 212 878 чоловік.

На початку Великої Вітчизняної війни криворізькі металурги з успіхом виконували замовлення фронту. А в ніч на 8 серпня 1941 року за наказом наркома чорної металургії СРСР роботу на заводі було припинено. На повному ходу були відключені від повітрорудунок і «закозлені» три домни. Гітлерівцям так і не вдалося пустити жодну з них в експлуатацію, хоча Кривий Ріг займав особливе місце в планах Гітлера.

Та продовжу розповідь про пошуки паперу, так необхідного підпільникам для випуску листівок. Якось з Віктором Гемсом ми йшли мимо німецьких госпіталів. В одному з них через вікна добре розгледіли коридор першого поверху. По ньому снували в білих халатах лікарі, санітари. Дивлячись на цих людей, кажу Гемсу:

— Вітю, як ти вважаєш, ми змогли б отак, як вони, в халатах ходити по коридорах госпіталю?

— Я тебе зрозумів,— відповів мій друг.

Тихими вулицями підтюпцем помчались ми до наших медичних сестер і попросили у них два білих халати.

У госпіталь зайшли непомітно. Перед тим, як піднятися на другий поверх, взяли санітарні носилки (їх багато лежало в кутку) й пішли з ними по коридорах. Водночас заглядали в кімнати, де

лежали поранені німці, а також в службові приміщення.

Почався обід. Обслуговуючий персонал поспішав у їдальню. А ми продовжуємо ходити. Зайшли в канцелярію. Бачимо: стоять кілька столів. На трьох з них — друкарські машинки з німецьким шрифтом. В дві машинки закладений папір. На інших столах стосами лежать історії хвороб поранених. Під стіною — кілька шаф. На полицях першої шафи акуратно складені пачки паперу, деякі з них розірвані. Тут же стрічки для друкарських машинок.

— Вітю! — зрадів я. — Наші друкарі скаржилися, що нема стрічок, а це добро ось лежить.

— Так бери їх!

Швидко кидаю кілька стрічок у кишені. Потім витягаю з пачки два аркуші паперу, роздивляюся з обох боків. Папір той, що треба! Відкриваю дверцята другої шафи. В ній — пакети з ватою і бинтами, флакончики з ліками.

Добре вивчивши розташування кімнат, які нас цікавили, а також підходи до них, замки в дверях, ми поставили в куток коридора санітарні носилки і залишили будинок.

У цей же день увечері вирушили до госпіталю. Йдучи, запам'ятовували, де розташовані німецькі машини, скільки вартових їх охороняє. Он стоять п'ять важких танків, а на базарній площі багато критих машин з причіпленими до них гарматами. І вся оця техніка рухалась на фронт.

Ми йшли дворами, садами. Часто зупинялись. Прислухавшись, прямували далі. Обидва — і я, і Віктор — усвідомлювали: треба добре вивчити перепони на шляху маршруту. Поки що йдемо без вантажу, можна легко і від патруля втекти чи гестапівця, що випадково зустрінеться вночі. А вже

коли будемо повертатись з ношею, то маневрувати навряд чи вдасться. Адже треба буде думати в складній ситуації не тільки про себе, а й про свій дорогоцінний вантаж. Скажу, що в Кривому Розі всі два з половиною роки його окупації було завжди багато фашистських військ. В 1941—1942 роках через місто йшли і йшли на фронт ворожі війська, а в 1943—1944 — фашисти вже тікали від Радянської Армії. І знову велика лавина військ рухалась через Кривий Ріг. Причому тікали гітлерівці не строем, а хаотично. Піхота бігла разом з танками, артилерією, автомашинами. Сидячи на бричках, тікали на Захід з сім'ями старости, підстарости, начальники поліцій, поліцаї. І вся оця нечисть зупинялась у Кривому Розі, грабувала людей, відбираючи останній шматок хліба.

Все це ускладнювало виконання підпільниками завдань уночі. Того разу, коли ми йшли за папером у німецький госпіталь, нам повезло — без перешкод пробралися в приміщення. Піднялись на другий поверх, який освітлювали невисокої напруги лампочки. І тут раптом на крайніх дверях читаю надпис — «туалет».

— Як же ми туалету вдень не помітили? — шепчу Віктору.

— Це погано, що канцелярія і туалетна на одному поверсі,— чую у відповідь.— Може бути ускладнення.

— Приготуй пістолет,— кажу товаришеві.

Пішли по коридору. Віктор тримається правого боку, я — лівого. Ось і канцелярія. Притиснули вуха до дверей. Там тиша. Засунули ключ у замок, відкрили двері. В кімнаті темно. Зайшли, прикрили за собою двері.

— Вітю, ти пам'ятаєш розташування столів? — знову шепчу.

— Так!

— Тоді давай тихенько просуватися, щоб не вдиритися об стіл або стілець і не наробити шуму. Ліхтариками не присвічувати. Вартові можуть помітити.

Тихенько, сантиметр за сантиметром, акуратно відставляючи вбік стільці, ми наближались до шаф. Ось і вони. Швидко приготували мішок і почали вкладати в нього папір і медикаменти. Наповнили один, взялись і за другий. Можна й рушати. Виглянули з канцелярії. Нам з п'ятьми видно як лівий, так і правий освітлені кутки коридора. Раптом у туалет, біля якого ми повинні проходити, промайнула в нічному халаті жінка. В мене потілу пробігла дрож, на лобі виступив піт. «Невже провал? Живими не дамося в руки гітлерівцям. А як же підпільники без паперу і ліків?» — подумалось у цю мить.

Коли жінка повернулась з туалету до себе назад, ми з мішками, обережно ступаючи, вийшли з канцелярії. В коридорі першого поверху через вікно почали стежити за вартовим. Як тільки він зник за будинком, першим вискочив у двір Віктор. Подавши йому мішки, я теж зіскочив на землю. Відійшовши від госпіталю, сіли в невеличкому садочку. Серце калатало в грудях, чутно, як кров пульсує в скронях. Мовчали. Кожен хотів, щоб швидше минула нервова напруга.

— Цікаво, що в цю хвилину думає Іван? — почав розмову Віктор.

— А що він, Вітю, думає? Хвилюється за нас. Завтра вже немає на чому друкувати листівок. Це його теж турбує.

Трохи відпочивши, рушаємо далі. З мішком не дуже розгонишся. Та й обережність потрібна. Ми вирішили так: я йду метрів на 15—20 попереду.

На випадок засади першого скосить автоматна черга, а другий може залишитися живим і донести вантаж. Мішок з папером і медикаментами був важкий. Його треба було тримати обома руками.

Знесилені, але радісні, ми нарешті дістались додому. Іван чекав нас. Він похвалив обох за вміле виконання бойового завдання.

На папері, який ми роздобули, наші підпільники регулярно друкували зведення Радінформбюро про хід битви на Курській дузі. І на цей раз Іван Демиденко доставив листівки підпільникам села Нове Життя, щоб вони розповсюджували їх у навколишніх населених пунктах. Супроводжували Івана, крім мене, Микола Кожакін та ще один червоноармієць.

Радо зустрів нас Рафаїл Нахапетов. Коли ми вже зібрались назад, у Кривий Ріг, він запитав:

— Як ти думаєш, Іване, дійшла Галя Прокопенко до командування нашої армії?

— Я вірю Галі,— відповів Іван,— і певен, що завдання вона виконає.

Впевнений був Іван і в тому, що й інші його товариші по боротьбі успішно справляться з покладеними на них обов'язками. Як одностайні вони були у своєму патріотичному пориві і рішимості відстояти рідну Вітчизну! Тому й продовжували боротьбу, шкодили гітлерівцям на кожному кроці, знищували їх.

Велику розвідувальну роботу проводив підпільник Петро Санжаровський. Він ходив по місту і збирав дані про розташування в Кривому Розі піхотних, танкових й артилерійських ворожих частин. Про все це доповідав керівникові підпільної групи.

Та раптом почались арешти підпільників. В одну з темних ночей фашисти схопили Леоніда Студен-

това, Миколу Кожакіна і Сергія Меренка. Було ясно: гітлерівці натрапили на слід патріотів. Відчуваючи небезпеку, пішли з дому і ховалися в надійних місцях Валя і Надя Бузько, Петро Санжаровський та інші молоді месники.

Гестапівці допитували, катували арештованих. Особливо дісталось Миколі Кожакіну. Під час арешту у нього на квартирі було знайдено зброю. Гітлерівці розуміли, що перед ними підпільник. Та цього їм було мало. Вони вимагали, щоб він назвав імена інших членів підпільної організації.

Як не катували гестапівці Миколу, він не видав жодного патріота.

— Нікого з підпільників не знаю,— твердив Кожакін.— Все робив один.

Довго страждали покалічені, знесилені підпільники в темних, сирих камерах гестапо. Смерть вже простяглася над ними. А як не хотілось вмирати, адже Радянська Армія вже зовсім близько!

Зазначу, що моїм товаришам по підпіллю все-таки вдалося врятуватися, і вони знову включились у боротьбу з ворогом.

Петро Санжаровський

ДЕСАНТ ВИСАДЖЕНО

З штабу армії в штаб партизанського руху Півдня України Галя Прокопенко летіла на літаку. Майор, який її супроводжував, віддав пілоту великий пакет. З Галею летіла ще одна дівчина, Аня.

— Чи літали ви коли-небудь, дівчата? Не будете плакати в небі? — жартома запитав пілот.

— Що ви, товаришу молодший лейтенант,— посміхнувся майор.— Наші дівчата — героїні, все перенесуть мужньо.

Літак швидко набирав висоту. Галя почувала себе погано. Боліла голова.

Години через півтори літак приземлився на аеродромі. На землі вся Галина хвороба зразу ж пройшла. Дівчат відправили в партизанський штаб.

Кілька днів Галю відгодовувала тьотя Нюра, яка працювала кухарем при штабі. Адже Галина зовсім вибилася з сил. Коли справи пішли на краще, дівчину прийняв майор Олександр Васильович Перов. Галя розповіла йому, з яким завданням перейшла лінію фронту, хто її послав.

— Чим можемо допомогти підпільникам Криворіжжя?

— Просимо висадити десант для спільного виступу проти фашистів, коли Радянська Армія підійде до Кривого Рога.

Через кілька днів Галю знову покликав майор Перов.

— Де можна висадити десант? — запитав він і підніс Галі карту Криворіжжя.

— У радіусі шістдесяті кілометрів від села Рахманівки,— відповіла Галя.— На степи Казанківського району, Великої і Малої Володимирівки Миколаївської області, а також Широківського району на Дніпропетровщині.

— Хто зустрине десант?

— Зустріч командира десанту можна влаштувати в хаті Івана Бедянка. Про це була домовленість.

Майор розстелив карту, на якій було нанесено село Рахманівка. Знайоме село ніби ожило перед Галею. Ось річка, гайок, школа, правління колгоспу, колгоспний сад...

Бачачи, як пожвавилась молода підпільниця, майор посміхнувся.

— Молодець, Галю! В карті розбираєшся непогано. Покажи іще, де живе Іван Бедянок, де його хата, що передати товаришам. Пригадай все найважливіше.

Кілька офіцерів схилились над картою. Галя показала, де приблизно знаходиться хата Івана Павловича Бедянка.

До карти підійшов широкоплечий військовий. Він попросив, щоб Галя розповіла, якими вулицями краще йти до Бедянка — від залізничної станції чи з боку старих штолень. Галя про все розповіла. Піднявши голову, вона здригнулась. У широкоплечому військовому вона впізнала Петра Кириловича Дремлюгу, мешканця села Рахманівки.

Дремлюга теж впізнав Галю. По-родинному обійняв, розпитав про свою сім'ю. Галя відповіла, що всі живі й здорові. Промовчала лише про дочку Дремлюги Катю, яку в 1942 році фашисти силоміць вивезли в Німеччину. Не хотіла засмучувати Петра Кириловича.

— Все зрозуміло. Передамо від тебе привіт, Галю. Незабаром вилітаємо в Рахманівку.

Невдовзі десант на чолі з сержантом Дремлюгою було висаджено в районі села Рахманівки Криворізького району Дніпропетровської області. До складу групи входили, крім командира, п'ятеро бійців — Іван Рябкін, Євген Морозов та інші.

У середині жовтня 1943 року відбулась зустріч десантників з керівниками криворізького підпілля. Ця зустріч поклала початок спільним діям партизанів і розвідників-парашутистів. З допомогою радіостанції, яку було скинуто разом з десантом, встановлено зв'язок з радянським командуванням. Галя, дізнавшись, що десантники висадились успішно, була щасливою.

Підготовка до збройного виступу проти гітлерівців велася обдумано і злагоджено. Ще задовго до висадки десанту підпільники роздобували зброю, боеприпаси і таємно доставляли до Рахманівки. Тут, у штольнях, усе це приводили в бойову готовність і надійно ховали.

Де партизани і члени підпільних груп діставали зброю? Якось Івану Бедянку повідомили, що дві німецькі машини зі зброєю залишились на ніч у дворі старости. Знявши вартового, партизани захопили понад тридцять гвинтівок, кулемет і чимало боеприпасів. Здійснювались також напади на фашистські обози і склади.

Проводили рахманівці й бойові операції. Так, група, очолювана Семеном Самійленком, пустила під укіс поїзд з військовим вантажем і живою силою противника на станції Мусіївка.

У жовтні 1943 року в Рахманівку прибув командир партизанського загону Широківського району Г. Т. Седнев для обговорення з І. П. Бедянком наступних спільних бойових дій.

Нарада проходила в четвертій штольні, де ховалося багато людей, яких гітлерівці намагалися вивезти в Німеччину. Дізнавшись, що значна частина населення зникла, проінформовані своїми посіпаками окупанти направились до штольні. Партизани зустріли їх вогнем. Зав'язався жорстокий бій. Протягом дня фашисти кілька разів атакували

штольнію, закидали її гранатами, димовими шашками. Та партизани трималися мужньо. Іван Бедянок і командир десантної групи Петро Дремлюга не тільки керували боєм, але й своєю незламною мужністю показували приклад іншим.

Але сили були нерівні. Ряди захисників штольні рідшали, а гітлерівці вводили все нові й нові сили.

Кільце навколо штольні звужувалось, втрати росли. І тут підвівся з кулеметом Петро Дремлюга.

— Товариші! — мовив командир десантників, — виходьте з штольні. Зброєю прокладемо собі до-рогу.

Він перший рушив уперед, поливаючи свинцем фашистів. Але ворожа куля скосила відважного воїна.

Порадившись між собою, Бедянок і Седнев вирішили залишити штольні і пробиватися крізь вороже кільце. Втративши значну частину людей, партизани вийшли з оточення. Г. М. Седнев разом з групою своїх бійців забрав поранених і направився в село Володимирівку Миколаївської області. Тут знаходився штаб партизанського загону. Решта партизанів знайшла собі притулок у навколишніх селах.

Через кілька днів у Рахманівку прибув новий загін карателів. Під час облави в лабеті ворога потрапили Іван Бедянок, Іван Деньгуб, Микита Галуза, Григорій Корф та інші. Фашисти довго знущалися з полонених партизанів, а потім усіх їх стратили.

Іван Павлович Бедянок та його товариші по боротьбі поховані в братській могилі села Рахманівки.

НА КРИВОРІЗЬКОМУ НАПРЯМКУ

Голубе, чисте небо. Тільки не літають у ньому сизі голуби, не співають птахи. В безкраїх повітряних просторах — зграї фашистських стерв'ятників. Летять вони на схід до Дніпра цілими армадами, щоб врятувати свою армію, і, зметені шквальним вогнем радянських зенітників, падають у воду. Це нас, підпільників, радувало. Але особливо запам'ятався мені день 19 жовтня 1943 року. Це був вівторок. Сонце світило вже по-осінньому. Але мені здавалося, що світило воно тепло, радісно, навіть посміхалося. Бо було з чого радіти. Радянська Армія форсувала Дніпро і штурмом оволоділа містом П'ятихатки. Гітлерівці сподівались на свій Східний вал, називаючи його в своїх газетах «неприступним», але наша славна армія зім'яла цей вал.

У П'ятихатках на коліях стояло багато залізничних ешелонів з паровозами на повних парах, готових до відправки. Що в тих вагонах? Добро, награбоване фашистами в радянських людей: свині, корови, кури, пшениця... Декілька составів було з гітлерівськими солдатами, танками, гарматами.

Кидаючи зброю, ворог тікав у напрямку Кривого Рога. Тут він організував оборону і зустрів наших воїнів сильним вогнем. Та ніщо вже не могло спинити натиску Радянської Армії. Гітлерівці втратили тисячі солдатів і офіцерів, багато військової техніки.

Вранці 24 жовтня 1943 року наші танки з'явилися на вулицях Кривого Рога. Але закріпити їх успіх не було кому — піхота дещо відстала од танків. На станції Червона гітлерівці вивантажили ешелон танків «тигр». Направляючись на Софіївку, ці сталеві чудовиська перешкодили рухові на-

ших військ на Кривий Ріг. Частина ворожих танків ударила з-під Кіровограда на Лозоватку, відрізавши таким чином війська, які увійшли в Кривий Ріг, від основних сил Радянської Армії. Фронт зупинився по лінії Недайвода — Терни — Велика Софіївка. Піхота, яка поспішала на допомогу нашим танкістам, теж не могла пробитись.

Радянські війська опинились у скрутному становищі. Залізниця П'ятихатки — Кривий Ріг ще не працювала, а тому по ній не перевезеш війська і техніку. І від Дніпра до П'ятихаток резерв можна було переправити тільки польовими шляхами. Тож тили Радянської Армії і відстали.

Гітлерівці ж мали змогу доставити свої резерви залізницею через станцію Долинська, що вони й зробили. Кожної ночі ворожі ешелони приходили на станції Кривий Ріг і Червону.

Наша піхота наступала на позиції противника біля радгоспу «Червоний шахтар» і селища Змичка. Гітлерівці засіли тут у добре підготовлених для оборони окопах. Три дні — 24, 25 і 26 жовтня — над Кривим Рогом стояла заграва. Радянські бійці докладали всіх зусиль, щоб вибити ворога з укріплень. Тим часом у танкістів кінчалось пальне, тому його переливали з кількох машин у бак одного танка. У цей час і прийшли на підмогу наші підпільники. Вони знайшли розрив у лінії фронту біля рудника імені Леніна, селища Терни і глибокими балками, поза лісосмугами вивели танкістів з оточення. Підбиті танки змушені були знищити. Не залишати ж їх ворогові.

Тікаючи з Кривого Рога, гітлерівці спалили приміщення педагогічного та гірничорудного інститутів, українського драматичного театру «Кривбас» (тепер імені Т. Г. Шевченка), знищили багато інших добротних споруд міста.

У педагогічному інституті розміщався німецький госпіталь. Окупантам не вдалося швидко вивезти всіх своїх поранених. І що ж придумало гітлерівське командування? Було виділено спеціальні групи солдат, які ходили по палатах і розстрілювали поранених. Але всіх убити не встигли. Коли радянські танки з'явилися на вулицях, фашисти, тікаючи, запалили приміщення госпіталю. Більше трьохсот тяжкопоранених німецьких солдатів і офіцерів загинули. Очевидці розповідають, що вони довго кричали, задихаючись у диму, доки не згоріли.

25 жовтня 1943 року радянські війська звільнили від ворога Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. У боях за ці міста наші воїни завдали тяжкої поразки гітлерівцям. Вони, як повідомляло Радянське Інформбюро, захопили величезні трофеї: багато гармат, кулеметів, мінометів, велику кількість складів з боеприпасами, продуктами, інженерним та іншим військовим майном.

Повідомлення Радінформбюро наші підпільники ще й ще раз читали мешканцям Кривого Рога.

З Дніпропетровська в наше місто перемістився ряд німецьких установ: обласне гестапо, служба СД, штаби різних фашистських служб... Приїхало нічне казино для офіцерів зі своєю кухнею, офіціантками, повіями.

У п'ятдесяти кілометрах йшли бої, лилася кров, а в Кривому Розі гітлерівські офіцери пиячили в казино. За продуктами окупанти їздили в Лозоватку. Грабували й села, що розташовані неподалік від станцій Радушна, Апостолове.

Іван послав мене подивитись, які будинки спалили гітлерівці, тікаючи з Кривого Рога, і водночас розвідати, де стоять німецькі танки, гармати, війська.

У глухому перевулку я побачив гурт жінок, дітей і підлітків. Один дідусь щось жваво їм розповідав. Підходжу до них, чую:

— Так, питаєте, як гітлерівці тікали з П'ятихаток? Розповім. Я саме був у своєї дочки і чогось мені всю ніч не спалось. Кістки старечі болять. Вийшов у садок — ще було темнувато, потім сів за двором на лавці, а навколо неї так розрісся бужок. Сиджу, прислухаюсь до тиші. Аж чую тупіт. Справа щось біліє і швидко наближається до мене. Придивився — аж це велика група гітлерівців у білих підштаниках, без зброї. Хто в чоботях, хто босий, і біжать у напрямку Кривого Рога. Щось на ходу по-своєму джеркочуть.

Я пригнувся за кущем бужку і спостерігаю. Радість мене охопила. Оце, думаю, нагнали воїни наші кривавого звіра — фашистів, що вони в одній натільній білизні драпають. Мабуть, цілий полк тікав.

— А це багато? — запитав хтось.

— Дуже багато, — відповів дід. — Скоро вже прийде Радянська Армія. Там десь і мої два синочки воюють — Дмитро і Савва. Де вони зараз? Може, десь уже близько від нас? Буду чекати...

Дід кінчив говорити, задумався. Та ось у перевулку показалися жандарми. Ми всі в одну мить розсипалися хто куди. Я забіг в один двір і сховався в бур'яні. Жандарми пройшли мимо, стріляючи з автоматів. Треба ж тобі — серед білого дня палять по городах. Наді мною просвистіли кулі, збиваючи верхки сухої щиріці.

Лежав я й згадував дідову розповідь. Так, вже ніщо не зупинить Радянську Армію. Люди вірили, що ворог буде розбитий, і закінчатся страждання на рідній землі, і настане знову мирне, щасливе життя.

Фашистське командування було заклопотане тим, що дух офіцерів і солдатів фюрера падає з кожним днем. Тому вивішувало багато плакатів з німецьким і російськими текстами, в яких говорилося, що Радянська Армія вже виснажена, що в Сталіна немає продуктів і він видає своїм солдатам замість хліба сухе зерно. Солдати це зерно смажать і їдять.

Тут же на брехню гітлерівців люди відповідали частівками. Якось одного листопадового вечора я зі станції Червона йшов додому. Біля однієї балки, яку хотів переходити, у високому чагарнику запримітив кількох жінок. Вони сиділи й співали впівголоса:

Гітлер каже, що червоні
Без продуктів голодають,
Чому ж тоді ситі німці
Від червоних так тікають?

Гітлер каже, що червоні
Аж за Волгу вже втекли.
Чому ж тоді Харків, Київ
Німці втримать не змогли?..

Наспівавшись досхочу, молодиці почали говорити про звільнення Радянською Армією Кривого Рога, про нове життя.

Одна жінка запитала:

— Чи виловлять наші тих поліцаїв, які за кусень хліба служили окупантам і катували наших людей нарівні з гітлерівцями?

— Виловлять! Треба тільки нашим допомогти.

— Місцевих поліцаїв ми знаємо, а ось приїжджих важче буде знешкоджувати.

У заростях зашарудів вітер, порушивши спокій жінок. В одну мить вони всі озирнулися. Я припав до трави.

— Та це вітер нас лякає,— промовила котрась з жінок.

— Я сама вб'ю нашого поліцая, як прийде Радянська Армія,— почала одна молодиця.— Він вночі з горища забрав мою донечку Анюту і відправив до Німеччини, а через місяць і другу дочку Марію силоміць загнав у товарний вагон і послав на каторгу.

— Не піймаєш ти його,— хтось втрутився в розмову.— Він втече з німцями.

— Піймають і привезуть у Кривий Ріг, щоб судити.

— Вішати треба цих запродавців...

Жінки ще довго сиділи й говорили про наболіле, а потім розійшлися по домівках. З гордістю я дивився їм вслід.

НАВІКИ МОЛОДІ

Стояв листопад 1943 року. З дерев падало жовте листя. Легенький вітерець гнав його по вулицях пустинного міста. Але ніхто не милувався картинами золотої осені. Навколо гинули люди, лилася кров.

Фронт наближався до Кривого Рога. Підпільна група вирішила піти на відкритий збройний виступ і цим допомогти Радянській Армії швидше звільнити місто від гітлерівських окупантів.

Про все це Іван говорив командирам окремих груп, які зібрались на конспіративній квартирі. Він говорив збуджено, схвильовано. Відчувалось палке прагнення командира розгромити вщент лютого ворога, звільнити рідний Кривий Ріг від фашистської навали.

Захоплено слухали народні месники свого ватажка. У кожного в уяві — жорстокий бій, а потім

перемога, червоний прапор, який знову підніметься над містом руди і металу.

Та що це? Чути свист. Дозорці сповіщають про небезпеку. Іван, а за ним й інші товариші кинулися до вікна.

Навколо будинку — жандарми.

— Спокійно! — командує Іван.— Перелізайте по одному на сусідній балкон. Поруч — порожня квартира. А там — вихід на вулицю. Я вас прикрию.

Командири один за одним непомітно перелізли на сусідній балкон і миттю зникли. А Іван стояв у кімнаті. Він теж міг би побігти слідом за ними. Але тоді буде викрито шлях відходу членів його групи. Можуть загинути товариші.

Іван стрибнув з другого поверху додола і цим привернув до себе увагу жандармів, які вже оточували будинок. Вони накинулись на нього. Двома пострілами керівник підпільників звалив першого жандарма. Більше не вдалося — на голову обрушився такий удар, що Іван на хвилину знепритомнів. Коли відкрив очі — з усіх боків націлилися чорними дірками дула автоматів.

Його схопили і повели в жандармерію.

«Оце і все...» — пронеслося в мозку юнака. Але згодом він відкинув цю думку. Хіба ж можна живому думати про смерть, поки ще дихаєш, поки б'ється серце?

Коли проходили через подвір'я окружної лікарні, Іван кулею кинувся на жандармів. Один з них упав, другий з переляку метнувся вбік, але третій встиг вихопити пістолета... Пролунав постріл.

— Хай живе Батьківщина! — гукнув підпільник і впав на землю.

Це сталося 8 листопада 1943 року, в 26-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Так загинув керівник нашої підпільної групи відважний Іван Демиденко.

Темної ночі, ризикуючи життям, вірні друзі-підпільники викрали тіло свого вожака і провели його в останню путь.

Кожен поклявся помститись ворогові за свого безстрашного командира.

Валя Бузько писала:

Мы за вас, криворожцы-дзержинцы,
В жарких битвах еще стоим!
Пусть дрожат в смертном страхе убийцы!
За пожары, за кровь отомстим!

І вони помстилися.

Іван Митрофанович Демиденко прожив лише двадцять два роки. Його нагороджено посмертно медаллю «За відвагу».

А брати Кожакіни — Георгій, Микола... Я вже не раз згадував їх імена і хочу продовжити про них розповідь. Вони заслуговують цього. Жили брати в звичайній шахтарській сім'ї по вулиці Третій Мудрьоній в будинку № 1. Їх батько — Іван Григорович — був директором шахти, мати — Поліна Петрівна — вела домашнє господарство. Батьки докладали всіх зусиль, щоб виховати своїх двох синів і доньку Клару чесними, прямими, правдивими. А ще — працелюбами. Та щоб відданими були Вітчизні рідній...

Війна чорною тінню ввірвалася в будинок Кожакіних. Сім'я готувалась до евакуації. Але вивезти її на схід країни Іван Григорович не зміг. Його дружина з дітьми залишилась на окупованій ворогом території. З перших днів окупації брати Кожакіни стали на шлях боротьби з гітлерівцями. Хлопці по кілька днів не бували вдома. Мати, звичайно, почала хвилюватись. Та пізніше вона все зрозуміла.

Георгій Кожакін

Одного разу Клара (їй тоді було 15 років) прибирала в кімнатах. Потім вибивала пиляку з валянок. В одному валянку побачила пістолет і патрони, в другому — віддруковані на машинці листівки. Клара прочитала їх. Листівки були антифашистські.

Після цього Поліна Петрівна збрала всю сім'ю.

— Діти,— сказала вона,— батько наш в ева-

куації. На Уралі... Добуває руду, щоб швидше розбити фашистів. А ви, Колю і Георгій, воюєте з ворогом тут, у рідному місті. Ми з Кларсю знайшли пістолет і листівки. Чому ви не розповіли про все мені?

— Та ми не хотіли вас хвилювати, мамо. Тому й тримали все в таємниці,— сказав Микола.

— Підійдіть до мене, синочки,— попросила Поліна Петрівна.

Хлопці підійшли.

— Благословляю вас, мої рідненькі, на боротьбу з фашистами. Бийте ворога так, щоб він місця собі не знаходив. Помститься за жінок і дітей замучених...

Мати обняла Миколу і Георгія, поцілувала. Обличчя в неї було зосереджене, суворе.

— Тільки не тримайте зброю і листівки в кімнаті,— продовжувала говорити Поліна Петрівна.— Я для цього знайду інше місце. Можете зі своїми

бойовими товаришами зустрічатися в нашому домі. Я вас буду охороняти.

— Спасибі, мамо, за підтримку,— відповів Микола. А Георгій — кремезний шістнадцятирічний юнак — сказав:

— Мамо, рідна наша. Ми все зробимо, щоб прогнати фашистів.

І додав:

— Або груди в хрестах, або голова в кущах.

Це прислів'я було улюбленим у Георгія. Перед виконанням бойового завдання він завжди його повторював.

Молоді месники, як і раніше, продовжували регулярно слухати радіоприймач. Важливі повідомлення з Москви вони включали в зміст антифашистських листівок. Друкували їх на машинці в погребі Кожакіних.

— Ох, і роботи в нас сьогодні буде, мамо,— показуючи якомсь готові листівки, сказав неньці Георгій.

У той же день підпільники розповсюдили листівки у місті й навколишніх селах. Георгій повіз їх на станцію Довгинцеве. Тут, на вагонах, на пристанційних спорудах і розклеїв. «Хай ці листівки,— думав він,— вселяють у серця людей віру в швидку перемогу над ворогом».

Сміливим і вольовим був Георгій, як і його брат Микола. Обидва ненавиділи фашистів, тому й знищували їх, де тільки траплялась можливість. Та поліцаям якимось чином удалося натрапити на слід Георгія.

Одного разу, влаштувавшись у будинку поблизу залізничного полотна, він спостерігав за рухом поїздів з технікою і боеприпасами, що йшли на Нікополь. Коли всі розвіддані записав і надійно заховав до потайної кишені, направився в бік стан-

ції Мудрьона. Та не зробив і сотні кроків, як побачив поліцаїв. Вони крикнули:

— Руки вгору!

Юнак, зробивши крутий поворот, помчав до масиву кукурудзи, що неподалік шуміла золотавим листям. На бігу Георгій дістав з кишені записи і почав роздирати їх на шматочки.

Поліцаї догнали підпільника, оточили його. Здавалось, уже не вирватись з кільця. Та хлопця виручила сила і спритність. Блискавично налетівши на п'яного здоровила, Георгій міцним ударом у щелепу повалив його на землю. В двох інших поліцаїв, що стояли недалеко, влучив з нагана. Звільнивши собі шлях, Георгій знову побіг до рятівної кукурудзи.

Від несподіванки поліцаї остовпіли. Вони власним очам не вірили, що хлопця немає вже в колі.

— Вогонь! — почорнівши від люті, крикнув старший з переслідувачів. Пролунали постріли. Спочатку безладні, а потім уже прицільніші. Засвітили кулі.

Георгій не чув нічого. Посвист куль зливався із свистом вітру. Кожен м'яз його тіла був зібраним і слухняним.

— Тільки б до кукурудзи... Тільки б добігти...

Та раптом обпекло ліву руку. Рукав сорочки почав наповнюватись кров'ю, сили залишали хлопця. Бігти стало набагато важче.

— Брешете, гади, втечу!.. — крізь зуби шепотів Георгій, заскочивши нарешті в кукурудзу. І в цю хвилину щось тупо вдарило в голову.

Так загинув на бойовому посту підпільник Георгій Кожакін. Сумували ми за ним, як і за іншими товаришами, яких втратили в боротьбі з фашистами. Серед загиблих вже були Павло Татаринцев

і мій брат Іван. До речі, про Татаринцева. 15 червня 1943 року, виконуючи бойове завдання, він потрапив в облаву на станції Цвіткове Черкаської області. Тикав, відстрілюючись з «парабелума». Убив одного фашиста, але й сам був поранений і потрапив до гестапо. Про це доповіли Івану Демиденку люди, які супроводжували підпільника. Іван послав у Цвіткове дві групи сміливців, щоб звільнити Павла. Одну групу очолив вірний друг Татаринцева — Георгій Кожакін. Перед поїздкою він одержав надійні документи на себе і своїх помічників. Та врятувати Павла не вдалось. Гестапівці дуже катували його. Все допитувались: хто у нього командир, з яким завданням і куди він, Татаринцев, їхав. Павло тримався мужньо, як і подобає комсомольцю-підпільнику.

Фашист-слідчий тикав Татаринцеву в обличчя пістолет.

— Де дістав «парабелум»?

Підпільник мовчав. Тоді гестапівець почав бити юнака пістолетом по голові, викрикуючи одні й ті ж слова:

— Хто тебе послав? Де дістав «парабелум»?

Павло обливався кров'ю. Не витримавши знущань, він помер як герой, не сказавши ні слова фашистам про нашу підпільну групу. Комсомольцю Павлу Татаринцеву тоді, в сорок третьому, було неповних вісімнадцять.

Але ті, хто залишався в живих, продовжували боротьбу з ворогом. Однієї листопадової ночі я зустрівся з Миколою Кожакіним. Ми довго розмовляли. На обличчі мого товариша ще були помітні сліди побоїв. Це постаралися слідчі гестапівської в'язниці, куди якимось потрапив комсомолец-підпільник. Дивився я на Миколу і думав: його волі ніхто не зламає. Навіть якщо залишиться він без

зброї, то зубами гризтиме ворога і обов'язково переможе.

Від Кожакіна я дізнався, що в одній з шахт він разом з підпільниками оберігає від вивезення в Німеччину велику групу радянських людей і що для зв'язку з ними слід би провести в шахту телефонний провід. Для цього потрібні два телефонних апарати: один доцільно поставити в самій шахті, а другий на поверхні — в погребі будиночка, що біля шахти. Це дасть змогу тримати зв'язок з підземеллям, у сирій пащі якого знаходяться наші люди.

Ми домовились виділити два дні для пошуку телефонних апаратів. Ходити по прифронтовому місту без документів було небезпечно. Та нам вдалося дістати перепустки на пересування вдень і вночі по вулицях Кривого Рога. Окупанти дуже хитро робили. Сьогодні, наприклад, 17 листопада 1943 року. На перепустці по діагоналі — жовта смужка. Наступного дня смужка вже зовсім інша — зелена або синя. Якщо перехожого патрулі зустрічають з перепусткою, на якій смужка жовта (тобто така, яка була 17 листопада), то його зразу ж на місці розстрілюють. Ми, підпільники, за цим ретельно стежили, і надійні люди нам кожного дня міняли перепустки.

Через дві доби, як і домовлялися, зустрілися з Миколою Кожакіним. Розповіли один одному, хто і що виявив.

У східній частині міста розташувалась одна німецька військова частина зв'язку. Солдати-зв'язківці жили у великому будинку, а в меншому, одноповерховому, був їхній склад. Там були, як ми дізналися, мотки дроту, різні апарати. Біля складу походжав вартовий. І все ж вирішуємо з Миколою

вночі проникнути на склад й винести моток дроту і два телефонних апарати.

Було вже далеко за північ, коли ми підійшли до складу. Вартового не видно. Прислухалися, хтось за дверима гучно сопє. Відкрили двері. На старому дивані, що стоїть справа, лежить на спині солдат з автоматом на грудях і міцно спить. Вартовий, певно, вирішив погрітись. Присів на диван та й заснув. Ми тихенько, тримаючи пістолети в руках, прошмигнули мимо солдата.

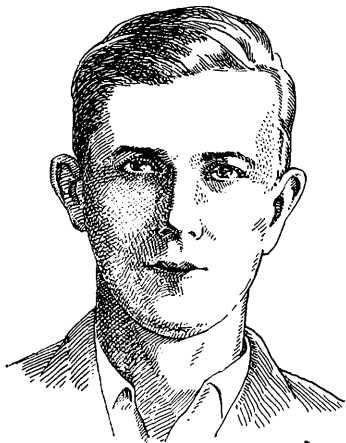
Підібрали моток дроту, два апарати і вкинули в старенький мішок, який Микола приніс з собою. Потім так же непомітно вийшли з приміщення. На явочній квартирі переднювали. На другу ніч я допоміг Миколі перенести трофеї в розбитий будинок, що на руднику імені Дзержинського, і надійно замаскувати. Зробивши свою справу, ми вийшли з будинку і стали, притиснувшись до стіни спинами. На вулиці — грязь по коліна: напередодні пройшов дощ. Натужно надриваючись, по ній повзли німецькі танки і бронетранспортери. Двоповерхові будинки селища до половини закрив туман. Густиий, непроглядний.

Після довгої розлуки з Миколою мені дуже хотілося з ним поговорити, дещо згадати. Тим більше, що вже немає в живих наших братів — Георгія й Івана.

З-під Великої Софіївки доносилися приглушені вибухи бомб і снарядів.

— Там іде бій за Кривий Ріг, — сказав Микола. — Значить, нам треба зараз пильнувати за тим, аби гітлерівці не вивезли наших людей та народне добро в Німеччину.

Микола згадав, як жорстоко били його кати у фашистській в'язниці. Били до втрати свідомості,

Микола Кожакін

пускали на нього собак, обливали водою і знову били.

— У мене все випитували: де взяв зброю, кого хотів убити... Вимушували, щоб назвав прізвища спільників. Але я нічого не сказав. Якби радянські танкісти не прорвалися в місто, нам би — кінець. А так варта з гестапівських катівень втекла, а ми виламали двері в камері й розбіглися.

У наші черевики просочувалась холодна вода, і спини від сиріої кам'яної стіни почали мерзнути.

— Петю, як прийдуть наші війська,— продовжував Микола,— зразу ж йду в діючу армію, а як доб'ємо клятого ворога і я живим повернусь додому — стану шахтарем. Як батько. Буду добувати руду...

Деся високо в небі пролетів над рудничним селищем літак.

— Червонокрилий! — в один голос сказали ми. Бо вже добре розпізнавали по звуку мотора, де наш літак, а де німецький.

На прощання Микола запропонував обмінятися зброєю. Ми подали один одному пістолети, міцно обнялися і постояли так мовчки.

— Прощай, Петре. Якщо все буде добре, в найближчі дні знайду тебе і доповім про те, як працює телефонний зв'язок,— тихо промовив Микола.

— До побачення, мій дорогий брате. Ти не заперечуєш, якщо так називатиму тебе? Заміниш мені Івана,— хвилюючись, сказав я.

Чавкаючи по грязі, ми розійшлися в різних напрямках. Тим часом пільма ще дужче згустилася. Ледь-ледь проглядалися крізь туман контури будинків селища імені Дзержинського. Чорні хмари закрили небо, вітер свистів у гіллях голих дерев, в зяючих отворах дверей і вікон покинутого будинку, ніби віщуючи щось лихе і непоправне. Я часто дивився в очі смерті, на волосині трималось моє життя, але ніколи так не охоплював мене страх, як цього разу. Мені наче хтось підказував, що ми бачимось з Миколою востаннє, що цей хлопець — молодий, хоробрий комсомолець — вже не зуміє знайти мене, ніколи не помилуюсь його привабливою усмішкою, не відчую дотику теплих юнацьких рук, не побачу світлих розумних очей. Йдучи своєю дорогою, я оглядався назад, щоб ще і ще раз побачити високу постать Миколи.

Через три дні Валя Бузько розповіла мені, що телефони вже підключені в шахту і працюють добре. Тут, звичайно, постарався Микола Кожакін. Були у нього й інші турботи. Разом з Віктором Гемсом він постійно піклувався про тих людей, які сховались від фашистів у шахті. Хлопці діставали і носили людям у підземелля різні продукти, воду. І все йшло у них добре. Та раптом підпільники, в руках яких були продукти, напоролися на гітлерівців. Ті, очевидно, вистежили їх. Зав'язалася перестрілка.

— У запеклому бою загинув, як герой, Віктор Гемс,— з болем у серці говорила Валя.— А Микола Кожакін, відстрілюючись, усе-таки пробрався таємними ходами в шахту і доніс до людей цінну ношу...

Зазначу, що мій побратим ще не раз приходив до шахти, приносячи людям усе необхідне для життя, підбадьорював їх добрим словом, дбав про те, щоб у шахту поступало свіже повітря.

Та тінь в образі фашиста вже ходила за сміливцем. Якось на початку грудня 1943 року Микола йшов знову за продуктами для підземних мешканців і вирішив зайти на кілька хвилин додому, щоб провідати матір і сестричку Клару.

І тут його вистежили. Не встиг він відкрити сінешні двері в хату, як на нього накинулися фашисти. Вони звалили хлопця, били його прикладами, кулаками. Вибігли з хати мати і сестра Клара, кинулись рятувати свого Миколку, та гітлерівці побили і відштовхнули їх обох. Двоє голворізів міцно тримали за руки підпільника. Прощаючись, Микола сказав неньці:

— Мамо, я вирвусь з лабет фашистів, битиму цих гадів за себе і за брата Георгія.

Підпільника жорстоко катували і допитували гестапівці. Але він нічого не сказав. Тоді його, напівмертвого, кидають разом з іншими в'язнями в брудні, з-під вугілля вагони і везуть на каторгу в Німеччину. Та Микола по дорозі тікає, добирається до партизанів, воює в партизанському загоні, а потім, коли партизани з'єдналися з частинами Радянської Армії, вступає в її ряди. Кожакін успішно закінчує школу молодих командирів, йому присвоюють звання сержанта, і він героїчно б'ється з фашистами до останнього подиху, до останнього удару серця.

Та не вірилось матері, що син загинув.

Скрипне, бувало, хвіртка, а вона прожогом вибігає в двір. Може, Коля прийшов...

Але немає сина. Не йде герой до рідної домівки. Постойть-постойть мати біля хвіртки, дивлячись ку-

дись вдалечінь, і повертається в кімнату, витираючи гіркі сльози. Сяде і в котрий уже раз перечитує трикутні листи сина з фронту. В одному з них написано:

«Здрастуйте, дорогі мої мама, сестра, тьотя Галя! Передаю всім вам палкий армійський привіт і бажаю всього найкращого у вашому житті. Запитуєте, як живу, як мої справи? Мій робочий день заповнений до краю. Працюю, вчуся. Ну, звичайно ж, і відпочиваю. Почуваю себе здоровим, і якщо тільки піду в бій, то битимуся з ворогом за трьох. До цього я вже добре підготовлений. Обіцяю вам, мої дорогі, що рідну Батьківщину з честю відстою...»

Поки що до побачення. Чекайте з швидкою Перемогою. Цілую вас міцно.

Ваш Микола Кожакін.

12.VII.44 р.»

Прочитавши листа, мати задумалась. Гаряча сльоза стікає по щоці і падає на пожовклий аркуш паперу. Старечі руки тремтять від непоправного горя.

— Сину мій, Колю, дорогий, приїзди швидше. Сили мене залишають. Немає снаги більше тебе чекати.

Натруджені руки матері лагідно, ніжно розкривають другий солдатський трикутник. Це останній лист від Колі з фронту.

«...Мамо! Не хвилюйся. Почуваю себе я добре і сподіваюсь, що всі завдання, які на мене будуть покладені, виконаю, як і подобає патріотові своєї Батьківщини. Ти, рідненька моя, сама знаєш, як я за неї бився, скільки катувань переніс. Та жодного слова з мене фашисти не видавили.

Я добре знаю, як загинув мій брат і за що. Вийшовши з підпілля і вже діючи в партизансь-

кому загоні товариша Мельника, я бив проклятих загарбників за себе і за Жору. Обіцяю й надалі бити ворога аж до повного знищення його...»

Ваш Микола Кожакін.

13.VII. 1944 року».

Не дочекалися сини Поліни Петрівни світлого Дня Перемоги. Скосили їх фашистські кулі. Та своєю героїчною смертю вони засвідчили безмежну любов до рідної Вітчизни, радянського народу. Життя братів було коротким, але яскравим, як полум'я.

КІНЕЦЬ ФАШИСТСЬКОГО «ХАЗЯЙНУВАННЯ»

Зима 1943—1944 року була безсніжною. Часто проходили дощі. Чорні хмари низько пливли над Кривим Рогом. Стояли похмурі, сірі дні. 6 лютого 1944 року півтори тисячі есесівців розташувались у північній частині міста. А наступного ранку вони почали небачену за роки окупації Кривого Рога облаву: з півночі на південь прочісували всі вулиці, перевулки, кар'єри, кручі, парки, сквери, заглядали в кожен дім, квартиру, шукаючи працездатних людей віком від 14 до 65 років, і зганяли їх у концтабір. Хто ховався від карателів, на місці розстрілювали.

Арештованих шикували в колони і гнали по грязюці на Новий Буг і Одесу. Охороняли колони невільників есесівці з собаками.

У східній частині міста фашисти розстріляли 47 жінок, дітей, інвалідів і калік. На півночі в степових балках убили 87 мирних жителів, які ховалися від ворога в бур'янах та чагарниках. Біля

пищаного кар'єру замордували 16 чоловіків, біля шахти, що на заході Кривого Рога, розстріляли 190 радянських громадян.

Весь похмурий день — 7 лютого — есесівці до пізньої ночі ловили чоловіків, стріляли в людей на площах, вулицях, у будинках, квартирах, погребях.

У Кривому Розі знаходились й люди, яких гітлерівці вигнали з прифронтової зони. Це в основному — жінки й діти. Одягнені вони були не зимовому. Фашисти вигнали їх з квартир, в чому вони стояли. Діти, худі й немічні, кашляли. Більшість жінок хворі, в літніх туфлях, без платків. Коротше кажучи, голодні й холодні, босі та ще й без даху над головою. Есесівці виявили одну таку групу людей в кар'єрі. Зігнали всіх у велику калюжу, що виднілась по середині кар'єру. Вода (а вона сягала по коліно) була холодна, вже вкрилась тонким льодом. Люди плакали, а фашисти ситі, п'яні, мов несамовиті, реготали. Потім під дулами автоматів вони змусили жінок винести малих дітей на сухе місце. Серед дітей було багато грудних. Офіцер викликав трьох солдат і наказав їм убивати малят. Криваву акцію фашисти творили на очах у матерів. Потім есесівці розстріляли жінок, що стояли в холодній воді.

Пізно вночі того ж таки 7 лютого я зустрівся з Валею Бузько. Ми вже знали, що день тому радянські воїни звільнили від гітлерівців районні центри Софіївку і Апостолове Дніпропетровської області. Причому на вузловій станції Апостолове наші бійці взяли багато ешелонів з танками і справними паровозами.

Ми довго обговорювали становище, яке склалось під Кривим Рогом.

Валя сказала:

— Ти бачиш, Петре, як розумно діє командування Радянської Армії: хоче гітлерівців, які засіли в Кривому Розі, взяти в кільце. Дивись: на півночі Софіївка вже звільнена, на південному сході Апостолове теж звільнено. Через це окупанти й влаштували облогу на чоловіків. Хочуть їх вигнати на захід.

А ще Валя розповіла мені, що на околиці міста в одній просторій квартирі живуть офіцери-есесівці тих підрозділів, які 7 лютого розстрілювали мирних людей. Вони ночами пиячать. Підпільники підслухали їх розмову, з якої дізнались, що Гітлер не збирається здавати Кривого Рога, що кожної ночі в район міста прибувають усе нові й нові німецькі військові частини. Один з офіцерів говорив: масові облоги, які вони провели 7 лютого і зараз проводять, входять у плани німецького командування. Гімmlер дав наказ: на випадок здачі Кривого Рога жодного працездатного віком від 14 до 65 років не залишати Радянській Армії, побільше розстрілювати мирного населення.

У чергових листівках ми закликали людей ховатись від вивезення в Німеччину, говорили, що звільнення від німецько-фашистських загарбників не за горами.

І ось настав довгожданий день — було це 22 лютого 1944 року. Радянські війська пішли на штурм Кривого Рога. В запеклому бою місто було визволено за одну добу. Воно стояло знівечене, напівзруйноване, в вогні й диму.

Але, незважаючи на все це, яким дорогим було місто нашим людям! Особливо коли побачили, що над Кривим Рогом знову переможно замайорів червоний прапор.

А радянські воїни нескінченим потоком рвались уперед, на захід, наближаючи день Перемоги.

Незабаром у місто прибули міськком партії, міськком комсомолу, радянські органи. Організувався і Центрально-Міський райком комсомолу. Мене було введено до складу бюро цього райкому.

Нас, колишніх підпільників, прийняли члени бюро Криворізького міськкому партії і міськкому комсомолу, перший секретар Дніпропетровського обкому комсомолу Степан Петрович Хвостенко та інструктор цього ж обкому Ганна Теодорівна Вибодовська. Ми доповіли про свою підпільну роботу.

* * *

Ще один відрадний спогад. Було це в березні 1944 року. Тільки-но закінчилось засідання бюро райкому комсомолу. Ми сиділи в кабінеті першого секретаря Центрально-Міського райкому комсомолу Чепиноги — колишнього партизана. І тут входить секретар-машиністка. Поруч з нею молода жінка з дитиною на руках.

— Тут Петро Демиденко? — чую такий знайомий голос і аж стрепенувся. Переді мною була Галя Прокопенко.

— Здрастуй, рідна! — обіймаю Галю. Вона плаче від радощів, і в мене схвильовано б'ється серце.

Галя розпитала мене про бойових друзів по криворізькому підпіллю — про Івана, Павла Татаринцева та інших. Я розповів про їх героїчну смерть. Знову сльози... Заспокоївшись, Галя описала коротко свій власний шлях і те, як після переходу лінії фронту йшла на захід разом з нашими військами і в місті П'ятихатки в січні 1944-го народила сина.

На цьому, власне, і кінчається розповідь про нашу підпільну роботу.

Давно відгриміла війна. Піднялось з руїн місто гірників. На місці зруйнованих будинків вирости нові — кращі, зручніші.

Не впізнати зараз і рудника імені Дзержинського. До війни між окружною лікарнею і станцією Довгинцеве було поле, а зараз тут мальовничі нові квартали. День і ніч палають червоні зорі на копрах шахт.

Не побачили вільним свого рідного міста мій брат Іван, Микола і Георгій Кожакіни, Віктор Гемс, Павло Татаринцев: вони полягли смертю героїв в ім'я Батьківщини.

А ті з підпільників, які залишилися в живих, взяли активну участь у відбудові Кривого Рога. Особливо відзначалася на цій роботі молодіжна бригада Леоніда Студентова. Кожен член цієї бригади працював за двох.

Валя Бузько після війни закінчила фізико-математичний факультет Криворізького педагогічного інституту, викладала математику в середній школі № 26, згодом завідувала учбовою частиною вечірньої школи. Вона була прекрасним учителем. Та звірячі знущання фашистів підірвали її здоров'я. Колишня підпільниця через деякий час померла, залишивши дочку Олю, яка сьогодні самовіддано працює на Криворізькому ордена Леніна й ордена Трудового Червоного Прапора металургійному комбінаті «Криворіжсталь» імені В. І. Леніна.

Є у Валентини Семенівни Бузько й онука Юлія.

Згадуючи сьогодні Валю, хочу сказати: це була хоробра, допитлива дівчина. В найкритичнішій ситуації вона знаходила в собі сили бути зосередженою, витриманою й рішучою. Підпільниця дуже

швидко могла оцінити обстановку, прийняти рішення і, виконуючи його, здолати труднощі.

Валина сестра, Надя Бузько, одружилась і виїхала в західні області України, працює там медсестрою.

Вчителювала в Криворізькому районі, а потім у місті Дніпропетровську Галя Прокопенко. Вона виховувала молоде покоління в дусі високого патріотизму, любові до рідної Вітчизни.

У своїх листах до Галі я просив написати спогади про те, як переходила лінію фронту. Вона виконала мое прохання. Та незабаром ця мужня жінка померла: надто підірвала їй здоров'я війна.

Син Галі Прокопенко, Родіон Нахапетов, закінчив акторський і режисерський факультети Всесоюзного державного інституту кінематографії. Активно знімається в кіно, виступає і як режисер. Він знявся у фільмах «Сердце матери» і «Верность матери», у яких виконав роль молодого В. І. Леніна, а також у кінострічках «Нежность», «Это сладкое слово — свобода», «Пароль не нужен» та багатьох інших.

Родіон Нахапетов — народний артист РРФСР.

Колишній підпільник Петро Санжаровський, як і його бойова подруга Валя Бузько, після війни закінчив фізико-математичний факультет Криворізького педагогічного інституту. Він досвідчений математик. А Сергій Меренко — випускник гірничорудного інституту. Працював на шахті рудника імені Дзержинського на керівній посаді.

* * *

Я йду вулицями Кривого Рога, милуюся рідним рудником. Голубе, чисте небо. Навкруги зелень, вирве життя.

Йду, радію змінам, що сталися в місті, згадую дні далекі, незабутні, а назустріч мені крокує група юнаків і дівчат. Вони про щось сперечаються, жартують, сміються. В руках — газети, журнали, підручники. Ось воно, молоде покоління, за щастя якого віддали життя мої товариші!

Зустрічаю друзів дитинства. Прямуємо в парк, що біля Палацу культури рудника імені Дзержинського. Тут, у тіні старих дерев, живих свідків минулих днів, спочивають у братській могилі юні месники та їх ватажок Іван Демиденко. Люди не забули про них. Перенесли останки з розрізнених могил в одну, спорудили чудовий пам'ятник, обгородили його. На могилі ростуть квіти, лежать вінки.

Я йду в рідну школу № 26, де вчилися колись з Іваном. Піонерській дружині цієї школи присвоєно його ім'я. Червоногалстучна юнь запросила мене на збір дружини, щоб я розповів їй про криворізьке підпілля, як живий його учасник.

Ось і вона, моя школа. Ось парта, за якою сидів Іван. Давно це було. Переді мною — молоде плем'я — піонери в червоних галстуках. Затамувавши подих, слухають вони мою розповідь...

Мені здається ці дітлахи усвідомлюють, що вся краса, якою вони оточені, не прийшла сама по собі. Її створило старше покоління ціною натхненної праці, ціною самого життя, яке сотні, тисячі патріотів, не вагаючись, віддали боротьбі з ворогом у грізні військові роки. І це — найвища нагорода юним месникам, які загинули в боях з фашистами, всенародне визнання їх безсмертного подвигу.

ЗМІСТ

Перед бурею	3
«Новий порядок»	7
Дві жахливі доби	25
Голос Москви	38
«Моряки не здаються!..»	45
Клятва молодих месників	50
Подвиг Татаринцева	65
Сталінград вистояв	80
Йшли на місця боїв	85
У пастці	107
Втеча «добровольців»	111
Темної ночі...	115
Візит високого начальства	126
Несподіване знайомство	136
Чому розгнівався полковник Ламке	144
Досадний провал	153
До лінії фронту	160
Листівки для мешканців села	170
Десант висаджено	186
На Криворізькому напрямку	190
Навіки молоді	195
Кінець фашистського «хазайнування»	208
Епілог	212

Масово-політичне видання

Петр Митрофанович Демиденко

ОТРЯД НЕПОКОРЕННЫХ

Документальний розповідь про криворізькому
молодіжному підпіллі

На українському мові
Дніпропетровськ, «Промінь»

Редактор *В. П. Шавлак*. Художник *Т. Г. Кудіш*. Художній редактор *М. Ф. Меланчук*. Технічний редактор *С. В. Запольська*. Коректор *А. Ф. Мевшина*.

ІБ № 2118

Здано на складання 24.04.87. Підписано до друку 19.08.87. БТ 70280. Формат 70×100¹/₃₂. Папір для глибокого друку. Гарнітура літературна. Друк високий. Ум. друк. арк. 8,77. Ум. фарб.-відб. 9,02. Обл.-вид. арк. 8,862. Тираж 12 300 пр. Зам. № 138. Ціна 50 к.

Видавництво «Промінь», 320070, Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 60.

Обласна книжкова друкарня, 320091, Дніпропетровськ,
вул. Горького, 20.

Демиденко П. М.

Д-30 Загін нескорених: Докум. розповідь про криворізьке молодіжне підпілля: — Дніпропетровськ: Промінь, 1987.— 215 с.

Автор, колишній підпільник, розповідає про сміливі бойові справи членів підпільної патріотичної групи «Держинець», яка діяла на Криворіжжі в роки Великої Вітчизняної війни.

Книга розрахована на масового читача.

Д 0505030202-056
М219(04)-87 3-87

ББК63.3(2Ук)722.5